

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

МБОУ Чал-Кежигская СОШ

РАССМОТРЕНО

Руководитель МУМО

Оюн З.Д.

Протокол 1от «28» августа
2023 г.

СОГЛАСОВАНО

Заместитель директора
по УВР

Сонам У.В.

от «1» сентября 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

Хунажык Х.В.

Приказ №1 от «1» сентября
2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

(ID)

учебного предмета «родной язык»

для обучающихся 5-9 классов

Кол ниити өөредилге

**КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕНИНГ 5-9 КЛАССТАРЫНГА
«ТӨРЭЭН (ТЫВА) ДЫЛ» ЭРТЕМИНИНГ
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАЗЫ**

Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарыңа «төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программазыңа (К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар) даянып тургускан.

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттыңан (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыңа таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу амыдыралда боттанмышаан. Тыва дыл өөредилгениң, культураның, күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаларның дылы, албан-херек документиери эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрээн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырар; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас

чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдип алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартынга дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдырган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медреселдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылынга хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылынга өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

ЭРТЕМ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ (ПРЕДМЕТТИГ) ТОДАРГАЙ ТҮҢНЭЛДЕР

5 КЛАСС

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын;
- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр;
- үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектериниң дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижиириниң онзагайларын тайылбырлаар, сөстүн транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;

- ажык үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүн үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзөр;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганың нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң ужур-дузазын чугаалаар;
- тыва бижиктиң төөгүзүн тайылбырлаар;
- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндезилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;
- ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болурун тодарадыр;
- сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);
- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;
- сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;
- сөстүң дазылында дүлей ажык эвес үннүң ыыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;
- сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургузар;
- өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүң сан, арын, үе) тодарадыр;
- хевир өскертир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң) тодарадыр болгаш ылгаар:
 - *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарынга ажыглаарын тайылбырлаар;
 - сөстүң дөзүн шыяр;
 - сөстүң дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;
- кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын билир;
- чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;
- синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;
- кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;
- чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;

Морфология. Чүве ады. Демдек ады

- морфологияның кол билиглерин тодарадыр;
- грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле тускай чугаа кезектерин таныыр (чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү);
- дузалал чугаа кезектерин таныыр;
- чүве адының грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (сан, падеж, хамаарылга хевирин) аайы-биле; демдек адының утказының болгаш морфологтуг демдектериниң (шынарның демдек адының чадалары) аайы-биле тодардыр;

- тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, хуу болгаш ниити чүве аттарын тодардыр;
- чүве адының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар;
- чүве адын саннарга, падежтерге, арыннарга өскертир;
- чүве адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалыын тайылбырлаар;
- домакка чүве адының доора падежтериниң кожумактарын шын ажыглаар;
- адаарының падежинде чүве адын адалга кылдыр ажыглаар, домакка кол сөс болурун билир;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын (дефистеп, тудуштур, аңгы кылдыр бижиир) чүве аттарын ылгаар;
- чүве адындан демдек адын тургузар;
- укталган, укталбаан демдек аттарын; шынарның, хамаарылганың демдек аттарын тодарадыр болгаш чугаага ажыглаар;
- шынарның демдек адының чадаларын (өйүндө, кошкадыр, күштелдирер), оларның уткаларын тодарадыр;
- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактар болгаш оларның фонетиктиг вариантылары-биле демдек аттарын тургузар;
- сан адын морфологтуг демдектериниң аайы-биле тодарадыр;
- тургузуунуң аайы-биле бөдүүн, нарын, каттышкан сан аттарын; утказының аайы-биле түң болгаш дугаар сан аттарын; чыырының, үүрмектээриниң, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттарын ылгаар, шын адаар болгаш бижиир;

- тыва дылда хемчег илередир сөстөрнү шын ажыглаар;
- сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга уjur-дузанын тайылбырлаар, сан адының киржилгези-биле нарын сөстөр болгаш фразеологизмнерни тургузар;
- чүве ады, демдек ады, сан адының синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылганын кылыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *сөс тургузуунга болгаш сөс чогаадылганынга алган билиглерин херек кырында ажыглаар;*
- *фонетика болгаш шын адалга талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин чугаага херек кырында ажыглаар;*
- *морфология талазы-биле чедип алган билиглерин болгаш мергежилдерин шын бижилгеге ажыглаар;*
- *аттыг чугаа кезектериниң синтаксистиг хүлээлгелерин баикының дузаны-биле тодарадыр.*

6 КЛАСС

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- төрөл дылдар дугайында тайылбырлаар;

- дириг болгаш өлүг дылдарның ылгалын тайылбырлаар;
- түрк дылдарны санап адаар;

Чугаа чорудулгазы болгаш ооң хевирлери

- кол болгаш элдээрткен медээни билип ап шыдаар;
- чүгүртү азы улуг-каралап, таныжып база шинчилеп-сайгарып номчуур;
- номчааны чечен чогаал сөзүглелин сактып бижиир;
- аас болгаш бижимел монологтарны, чугааның сорулга болгаш болуп турар байдалының (чериниң) аайы-биле аңгы-аңгы темаларга диалогтарны тургузар;

Лексикология болгаш фразеология

- тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар – үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннар).
- ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;
- кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;
- литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;

- хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзер;
- орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) чижектерин айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;
- фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;
- үлегерлеп алыышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөриниң, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- кылыг сөзүнүң наклонениелериниң кожумактарын, болуушкун наклонениезиниң үе (эрткен үелер – шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг; амгы үелер – тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе болгаш болгалак келир үе), кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң, наречиениң кожумактарын таныыр;

Морфология. Кылыг сөзү. Наречие. Ат орну

- грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле кылыг сөзү, наречие, ат орнун өске чугаа кезектериниң аразындан ылгап таныыр;
- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг демдектерин болгаш синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;

- бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн, кылыг сөзүнүн болур, болбас хевирлерин тодарадыр;
- кылыг сөзүнүн эге хевирин тодарадыр;
- нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн тургузар, оларның канчаар тургустунганын тайылбырлаар;
- чогаадылга кожумактары-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
- наречиени өске чугаа кезектеринден тургузар;
- кылыг сөзүнүн наклонениезин тодарадыр, ооң хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар;
- болуушкун наклонениезинин үелерин тодарадыр: эрткен үе (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үе (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе)
- наречиениң бөлүктөрүн тодарадыр: үениң, туруштуң, сорулганың, ылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң.
- наречиелерни тургузар, оларны шын бижиир;
- ат орнунуң бөлүктөрүн тодарадыр: арынның, айтырыгның, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары;
- ат оруннарын өскерттир (сан, падеж, арын);
- тодаргай эвес ат оруннарын шын бижиир;
- *силер, болар* деп ат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүр ажыглаар;
- кылыг сөстөрүн, наречиелерни, ат оруннарын аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаар.

- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Синтаксис

- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- сөс каттыжыышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр;
- домакта логиктиг ударениени тодарадыр;
- сөзүглелден бөдүүн домакты тывар; делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны чижектерге көргүзөр;
- чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын болгаш алгы домаан тодарадыр;
- бөдүүн домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыр; домак кежигүннериниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр;

Культура речи

- тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагыыр.

7 КЛАСС

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- бодунуң чугаазын чогаадыглар таварыштыр сайзырадыр: бодунуң сактыышкыннарын чогаадыг-тоожуушкунга, чурук-биле ажылга (кайы-бир черниң, кижиниң (портрет), болуушкуннуң чурумалы) азы кандыг-бир бердинген темага хамаарышкан чогаадыг-угаап бодаашкынга илередир;
- харылзажылганың аңгы-аңгы байдалдарында (албан ёзулуг азы хостуг) чугаа нормаларын сагыыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин темазын болгаш кол бодалын тодарадыр;
- сөзүглелдин делгеренгей болгаш кыска планын тургузар;
- кандыг-бир тодаргай темага материалды чыыр болгаш ону чаңгыс аайлап тургузар;

Морфология

- кылыг сөзүнүң тускай хевирлери – причастие болгаш деепричастиени тодарадыр;
- причастиең болгаш деепричастиең грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг ужур-дузазын тайылбырлаар;
- причастиең үезин (эрткен, келир, болгалак) тодарадыр;
- тыва дылдың деепричастииелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастииелер;
- сөзүглелден причастииелиг болгаш деепричастииелиг бөлүглелдерни тодарадып тывар;

- причастиелиг болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерниң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- өттүнүг сөстөрүн тодарадып тывар, оларның уткаын тайылбырлаар;
- өттүнүг сөстөрнүң уткалыг бөлүктөрүн таныыр: ыйт-дааш, үн өттүнер сөстөр, хевир-дүрзү өттүнер сөстөр,

минниишкин илередир сөстөр;

- өттүнүг сөстөрнү тургузар; өттүнүг сөстөрнүң дузазы-биле кылыг сөстөрүн тургузар;
- өттүнүг сөзүнүң составтыг кылыг сөзү тургузарынга ужур-дузазын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр;
- эдеринчи болгаш дузалал атты ылгаар;
- эдеринчилерниң грамматиктиг хүлээгелерин тодарадыр;
- *дег, ышкаш* деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңнелгелиг бөлүглелдерни тургузар;
- *биле* деп сөстүн эдеринчи азы эвилел болуп чоруурун ылгаар;
- эвилелдерни таныыр;
- чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни, чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле

бөлүктөрүн (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар) ылгаар;

- чоок уткалыг эвилелдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;
- артынчыларны танып тывар, чугаага ажыглаар;
- артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы

ылгаарының, даап бодаарының.

- чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

- причастие, деепричастие, өттүнүг сөс, эдеринчи, артынчы, эвилелдин морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
- аян сөстөрүн танып тывар;
- кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканын дээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилиниң өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрүн аңгылаар;
- аян сөстөри бар домакка логиктиг ударениени тодарадыр;
- аян сөстөри бар домакка бижик демдектерин шын салыр;

Синтаксис

- сөс каттыжыышкынының холбажыр аргазын тодарадыр: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга;
- сөс каттыжыышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- ийи чугула кежигүnnүг болгаш чаңгыс чугула кежигүnnүг домактарны ылгаар;
- домактың чугула кежигүnnерин танып тывар;
- сөглекчиниң хевирлерин ылгаар болгаш адаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг;
- сөглекчиниң составында модальдыг сөстөрнү танып тывар;
- домактың ийиги черге кежигүnnерин танып тывар: дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары;
- делгереңгей болгаш делгереңгей эвес бөдүүн домактарны ылгаар;

- чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлерин ылгаар: тодаргай арынныг домак, тодаргай эвес арынныг домак, арын чок, ат домаа;
- чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның тургузар;
- долу болгаш долу эвес домактарны ылгаар;
- домак сөстөрни чугаага ажыглаар;
- нарынчыттырган болгаш нарынчыттынмаан домактарны тодарадыр;
- нарынчыттырган домактарны ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүннерни, тускайлаан кежигүннерни; причастиелиг, деепричастиелиг, деңнелгелиг бөлүглелдерни; адалгалар, киирилде сөстөр, киирилде домактарны танып тывар болгаш ылгаар;
- чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер;
- чаңгыс аймак кежигүннерниң түннекчи сөстөрүн тывар;
- чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны тодарадыр;
- делгереңгей болгаш делгереңгей эвес адалгаларны тывар;
- киирилде сөстөр, киирилде домактарны ылгаар;
- нарынчыттырган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр;
- домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

8 КЛАСС

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

– улустуң аас чогаалын, чечен чогаалының дылын ылгаар; тыва улустуң аас чогаалын, чечен чогаалын, төөгүзүн, культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билир;

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

- өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны тодарадыр: дорт болгаш доора чугаа; авторнуң сөстери;
- дорт болгаш доора чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин сагыыр;
- сөзүглелде өске кижиниң чугаазын танып тывар;
- цитаталарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

Синтаксис

- нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргаларны ылгаар: кожумактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстер, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны;
- сөс каттыжыышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны (деңнежилге, чагыржылга) тодарадыр;

- нарын домакты танып тывар;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны ылгаар;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарның каттыжар аргаларын тодарадыр;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны тургузар;
- чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар;
- чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын тодарадыр;
- чагырышкан нарын домактың болгаш нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- нарын синтаксистиг конструкцияны танып тывар;
- нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзааларны аңгылаар;

Пунктуация

- нарынчылтыг, нарын, дорт чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаар;
- тире болгаш дефистиң ажыглалын ылгаар.

9 КЛАСС

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- тыва дылдың ужур-дузазын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;
- петроглифтер, иероглифтер, түрктөрнүн орхон-енисей бижиктерин болгаш руниктиг бижикти, төвүт болгаш эрги моол бижиктерни ылгап билир;
- чоннун амыдыралын, үндезин культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөрнүн сөзүглелде кирген утказын барымдаалап, словарьлар дузазы-биле тодарадыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларының (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) аайы-биле сайгарар;
- сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);
- план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;
- хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дес-дараалашкак, харылзаалыг, темага дүгжүп турар кылдыр тургузар;
- бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунун тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга хамаарышкан негелделер ёзугаар тургузар болгаш хоюглаар;

- сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

- чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринин сөзүглелдеринин онзагайларын ылгаар;
- чугаа стилинин хевирлеринин (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээри-биле дискуссияга киржири, чугаалаары, амы-хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;
- сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;
- аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдириишкин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири, интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;
- бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында хажыттыңган чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга чүве чугаалаар.

**«Төрээн (тыва) дыл» эртемийн
түннелдеринүннелээринин
онзагайлары**

«Төрээн (тыва) дыл» эртемийн түннелдеринин хыналдазын тыва дылдың башкы бүрүзү кылыр; ону *хүн бүрүдө чорудар, темалыг, шилчилгелиг* болгаш *түннел хыналдаларның*, ол ышкаш өөредилге черинин удуртулгазының *үгүлчү хайгааралда турар хыналдазының (мониторинг)* чурумун ёзугаар чорудар.

«Төрээн (тыва) дыл» эртеминде хыналданың кол объектизи ук эртемниң өөредилге материалынга даянып, өөреникчилерниң угаап шиңгээдир болгаш херек кырында (практикага) чорудар ажилдарын шиитпирлеп шыдаар арга-шинээн тодарадыры болур.

Чаңгыс аайлаан хыналда планнаттыңан түңнелдерни чедип алганын хынаары-биле деңнелдиг (чадаланчак) арганы көрүп турар. Хыналданың утказынга дүүштүр өөредиглиг (таблицаалар, схемалар, презентациялар, даяныр конспектилер), бот (кайы-бир темага түңнел ажыл); хынаар (кичээлдин темазынга), хыналда (дылдың кайы-бир кезээнге, улдуң төнчүзүнде, чыл төнчүзүнде) ажылдарны, диктант, эдертиг, тест онаалгалар, аас-биле харыы, бажыңга ажыл, чогаадыкчы ажыл, өөредиглиг төлевилел, эртем-шинчилел ажылы дээш өске-даа ажылдарның хевирлерин ажыглаар.

Эртем талазы-биле түңнелдерни үнелээринин негелделери

Аас-биле харыыларның үнелели

Аас-биле айтырары дээрге тыва дылда уругларның билиин хынаарының бир кол хевири болур. Өөреникчинин кайы-бир темага харыызы долу, харылзаалыг, уткалыг болур; дүрүмнерни, тайылбырларны чогуур черлерге ажыглап билирин ол көргүзөр ужурлуг.

Харыылап турар үезинде мындыг негелделерни кичээнгейге алыр:

- харыының долу болгаш шын болуру;
- өөрөнгөн материалын медреселдиг билгени;
- харыызын шын илереткени.

«5» демдекти бир эвес өөреникчи: 1) өөрөнгөн материалын долузу-биле тайылбырлап, шын харыыларны берип турар; 2) өөредилге материалының утказын билир болгаш ону чүгле өөредилге номундан эвес, а бодунуң чижектери-

биле бадыткап, бодунуң бодалдарын илередип, алган билиглерин херек кырында ажыглап билир; 3) билип алган чүүлүн литературлуг дылдың негелделеринге дүүштүр дес-дараалаштыр чугаалап билир болза, салыр.

«4» демдекти бир эвес өөреникчи «5» демдектиң негелделеринге дүүштүр болгаш чүглө 1-2 частырыг кылгаш, ону боду эткен азы дес-дараалаштыр чугаалаарынга 1-2 частырыг кылган болза, салыр.

«3» демдекти бир эвес өөреникчи теманы билир, ынчалза-даа 1) материалды долу эвес болгаш чамдык билиглерниң тодарадыын шын эвес тайылбырлап турар; 2) материалды ханы эвес билир болгаш чугаазында частырыглар бар болза, салыр.

«2» демдекти бир эвес өөреникчи материалды билбес, тодарадыгларда ооң утказын өскертип азы шын эвес чугаалап турар болза, салыр.

«1» демдекти бир эвес өөреникчи материалды долузу-биле билбес болза, салыр.

«5», «4», «3» демдектерни өөреникчиниң чүглө чаңгыс айтырыгга харыылааны дээш эвес, а кичээл дургузунда ниити ажылы дээш салыр.

Бижимел ажилдарның үнелели

Диктант

Тыва дыл кичээлдеринге словарьлыг, хыналда болгаш түңнел диктантыларны бижидер.

Диктант – өөреникчинин орфографтыг болгаш пунктуастыг билиглерин хынаарының кол хевири. Улдун болгаш чыл төнчүзүндө бижидер диктантылар шупту эрткен темаларга хамаарышкан онаалгаларлыг болур болгаш үнелеттинген турар ужурлуг. Хынаанының соонда сайгарылганы кылып, частырыглар-биле ажылды чорудар.

Диктантыларга класс аайы-биле уругларның назы-харынга дүүшкен, утказы билдингир, литературлуг негелделерге дүгжүп турар сөзүглелдерни ажыглаар. Ында кирген сөстөрнүн санынга шупту чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөрни санаар болгаш диктантының чижек хемчээли мындыг болур: 5 класс – 80-90 сөс, 6 класс – 90-100 сөс, 7 класс – 100-110 сөс, 8 класс – 110-140 сөс, 9 класс – 140-160 сөс.

Бир эвес диктантыны өөредилге чылының эгезинде бижидер болза, мурнуку класстың негелдезинге дүгжүп турар хемчээлдиг сөзүглелди алып. Чаа негелдеже чоорту кирер. Хынаар орфограммалар болгаш пунктограммалар өөрөнгөн темаларындан хамааржыр. Оларны хыналда диктантыны чорудар мурнунда катаптаар. Бир эвес өөреникчи чаңгыс ол-ла сөстө ийи частырыгны кылган болза, ону чаңгыс частырыг кылдыр санаар, а бир эвес үштен көвүдээр болза, аңгы частырыг кылдыр санаар. Ол ышкаш арыг, чараш бижээнин база кичээнгейге алып.

Өөрөнмээни темаларга частырыгларны эдер, ынчалза-даа өөреникчинин частырыы кылдыр санапас. Диктантыны үнелээрде, частырыгларның байдалын өөрөнип көөр. Чамдыктарын улуг эвес частырыглар деп санаар, ындыг 2 хире частырыг эрттирипкен болза, ону чаңгыс кылдыр санаар. Чижээлээрге, бир бижик демдээнин орнунга өске бижик демдээ салыпкан (чаңгыс аймак кежигүннернүн түңнекчи сөзүн аңгылаарда, тире азы ийи секти солуй салыпкан дээн ышкаш), үжүктөрни билдинмес кылдыр кожупкан, бижик демдектерин чаңгыс ол-ла темага чазыпкан таварылгаларда.

Башкы-биле сайгарганының соонда, частырыг катаптаттынып турар болза, ону дараазында демдек салырда, частырыг кылдыр санаар. Бир эвес өөреникчи ажылынга үштен өөрү эдилгени боду кылган болза, «5» демдекти салбас.

Диктантыга орфографтыг болгаш пунктуастыг частырыглар дээш, чаңгыс демдекти салыр.

«5» – 0/1, 1/0 (чазыг чок ажыл; улуг эвес 1 орфографтыг азы 1 пунктуастыг частырыглыг);

«4» – 2/2, 1/3, 0/4, 3/0 (2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг азы 1 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг азы 4 пунктуастыг азы чүгле 3 орфографтыг дөмей частырыгларлыг);

«3» – 4/4, 3/5, 0/7, 5/3 (4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг азы 3 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг азы чүгле 7 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг частырыглар. Улуг эвес частырыгларга хамааржыр 6 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглыг);

«2» – 7/7, 6/8, 5/9, 8/6 (7 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 6 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 9 пунктуастыг азы 8 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглар);

«1» – 8/7, 7/8 (8 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 7 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг болгаш оон-даа хөй частырыглыг).

Диктант болгаш немелде онаалгалыг (фонетиктиг, лексиктиг, орфографтыг, грамматиктиг, пунктуастыг) ниити хыналда ажылга ийи аңгы демдек салыр.

Немелде онаалгаларга демдектер: «5» - шупту онаалга шын кылдынган, «4» - хөй кезии шын кылдынган, «3» - чартыындан эвээш эвес кылдынган, «2» - хөй кезии кылдынмаан, «1» - долузу-биле кылдынмаан.

Словарьлыг диктант

Өөрөнгөни темаларга словарьлыг диктантааның чижек хөмчээли: 5 класс – 15–20, 6 класс – 20–25, 7 класс – 25–30, 8 класс – 30–35, 9 класс – 35–40 сөс.

Словарьлыг диктантаа өөрөникчилөрний бөргөдөжип, хөй катап чазып турар сөстөрин, сөс каттыжыышкыннарын ажыглаар.

Ажылдың дөмдээ частырыгларның санындан болгаш орфограммаларны тема аайы-биле ылгаанындан хамааржыр. Бир эвес 5 класска аңгы-аңгы темаларга 15-20 сөстү бижээн болза, дараазында дөмдөктөрни салыр: «5» – частырыглар чок азы 1-2 частырыглыг; «4» – 3-5 частырыглыг; «3» – 6-8 частырыглыг, «2» – 9-тан хөй частырыглыг. Хыналда словарьлыг диктантааны кайы-бир темага бижээн болза, дөмдөктөрни кылган хөмчээлиний хуузун санап салыр: «5» – 90-100%, «4» – 58-89%, «3» – 50-57%, «2» – 49% болгаш оон куду.

Эдөртиг болгаш чогаадыг

Эдөртиг болгаш чогаадыг – бодунуң бодалын (азы дыңнаан сөзүглелин) шын болгаш дес-дараалай дамчыдарының, өөрөникчилөрний чугаазының сайзыраанының дөңнелин хынаар кол хөвири.

Тыва дылда долүзү-биле дамчыдар эдөртигний класс аайы-биле чижек хөмчээли: 5 класс – 85-110 сөс, 6 класс – 110-140 сөс, 7 класс – 140-180 сөс, 8 класс – 180-210 сөс, 9 класс – 210-250 сөс.

Кичээлге чогаадыгның чижек хөмчээли: 5 класс – 85-110 сөс, (0,5-1 кыдырааш арыны); 6 класс – 110-120 сөс, (1-1,5 кыдырааш арыны); 7 класс – 120-140 сөс, (1,5-2 кыдырааш арыны); 8 класс – 140-160 сөс, (2-2,5 кыдырааш арыны); 9

класс – 160-180 сөс, (2,5-3 кыдырааш арыны). Чогаадыгларның хемчээли элээн хөй байдалдардан, чижээлээрге, чогаадыгның хевиринден, тема болгаш кол бодалындан, уругларның бижииринин оожум азы дүргенинден, оларның ниити сайзыралындан база хамааржыр.

Кандыг-даа чогаадыг болгаш эдертигге ийи демдекти, бирээде, утказы болгаш дылы дээш, ийиде, шын бижилгези (орфография, бижик демдектери, дыл негелделери) дээш, салыр.

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *утказынга* үнелелдин негелделери:

- ажылдың темазынга болгаш кол бодалынга дүгжүп турары;
- теманы долузу-биле ажытканы;
- материалдың херек кырында шынныы;
- дес-дараалаштыр дамчытканы.

«5» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес-дараалаштыр дамчыткан болза, салыр;

«4» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес-дараалашкаанда 1 частырыгны кылган болза, салыр;

«3» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга долу эвес дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 1-2 таварылгада сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

«2» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүүшпес, тема ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 3 болгаш оон-даа хөй таварылгаларда сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

Чогаадыгның болгаш эдертигнийн *дылынга* үнелелдин негелделери:

- теманы шын ажытканы;
- стиль, тема, салдыгган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглааны;
- дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагааны.

«5» демдекти өөреникчи теманы долузу-биле шын ажыткан; стиль, тема, салдыгган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын болдунар шаа-биле ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«4» демдекти өөреникчи теманы шын ажыткан; стиль, тема, салдыгган сорулгазынга дүүштүр дылдың элээн каш уран аргаларын ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«3» демдекти өөреникчи теманы долу эвес ажыткан; стиль, тема, салдыгган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; ынчалза-даа дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«2» демдекти өөреникчи теманы ажыдып шыдаваан; стиль, тема, салдыгган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагываан болза, салыр;

Чогаадыгга болгаш эдертигге *шын бижилгеге* үнелелдин негелделери:

Хыналда үезинде орфографтыг, пунктуастыг болгаш дыл нормаларын сагаанын кичээнгейге алыр.

«5» демдекти частырыг чок ажылга; 1 улуг эвес орфографтыг азы 1 улуг эвес пунктуастыг частырыг (0-2 частырыг) бар болза, салыр;

«4» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг частырыг, азы 3 пунктуастыг болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 стилистика талазы-биле частырыг (3-4 частырыг) бар болза, салыр;

«3» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг болгаш 2 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 2 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 3 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 2 грамматика болгаш 3 стилистика талазы-биле частырыг (5-8 частырыг) бар болза, салыр;

«2» демдекти 4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 3 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг болгаш 4 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 4 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 5 грамматика болгаш 4 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 4 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле частырыг, азы 4 лексика болгаш 5 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле частырыг (9-14 частырыг) бар болза, салыр.

Тестиелерге үнелел

Айтырыгларның ниити санындан шын харыыларның хуузун үндүрүп демдээн салыр: «5» – онаалгаларның 85-100%, «4» – 51-84%, «3» – 45-50% шын күүсеткен, «2» – 44% шын азы оон куду деңнелде күүсеткен.

Класс аайы-биле ажилдарның хевирлери болгаш саны

Ажилдың хевири	5 класс	6 класс	7 класс	8 класс	9 класс
Диктант	1	1	1	1	1
Хыналда ажил	4	4	4	4	2
Словарьлыг диктант	2	2	2	1	-
Эдертиг	1	1	1	2	2
Чогаадыг	2	2	4	1	1
Тест	2	3	3	2	2
Төлевилел кылыры	1	1	1	2	1
Чогаадыкчы ажил/ сөзүглө-биле ажил/ практиктиг ажил	3	3	2	5	-
Ниитизи-биле:	16	17	18	18	9

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Календарь-тематиктиг планнаашкынны (КТП) башкы ажил-чорудулгазының уг-шии, уругларның сонуургалының болгаш кадыкшылының байдалынга дүүштүр, бөлүктеп дээш оон-даа өске аргалар-биле өскертип ажилдап болур. КТП-ни боттандырарда, электроннуг (чурагайлыг) өөредилге курлавырларын ажыглаарының аргаларын кичээнгейге алып, өөредилге-методиктиг материалдарны (мультимедийлиг программалар, электроннуг номнар болгаш пособиелер, электроннуг библиотекалар, виртуалдыг лабораториялар, оюннуг программалар, өөредилгениң чурагайлыг курлавырларының чыындызы) бар, белеткеп каан курлавырга даяныр, ол ышкаш башкы боду чогаадып тургузуп алгаш ажыглаар.

2022-2023 өөредилге чылында ажыглаттынып турган «Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарынга «Төрээн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программазында» (Тургузукчулары: ф.э.к. К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар. 2021.) чамдык темаларның туруштары Федералдыг ажилчын программада (2023ч.) өскерли бергени-биле календарь-тематиктиг план тургузарынга бергедээшкиннер туруп болур. Ынчангаш

2023-2024 өөредилге чылында федералдыг ажылчын программаже чоорту шилчииринге методиктиг дуза чедирер сорулга-биле чижек календарь-тематиктиг планнаашкын тургустунган.

5 класс – 105 ш.

Катаптаашкын – 10шак

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлык диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 10 шак. Теория болгаш практика – 83 шак.

Курлавыр-2 шак.

Ажыглаар өөредилге номнары:

1.«Тыва дыл. 5 класс». Авторлары: К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Б.Ч.Ооржак, Ч.А.Сарыглар, М.В.Бавуу-Сюрюн 2014ч.

2.«Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек. 2015ч.

3.«Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу.2001ч.

4. «Тыва дыл. 5 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар, Ч.М.Тюлюш. 2022ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

5. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2022ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылдын кезектери	Программа аайы-биле темалар	Шактар саны	Өөреникчилернин кылыр ажыл-чорудулгазынын кол хевирлеринин чижек тайылбыры
	1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдерингекатаптаашкын Чугаа кезектери. Сөс каттыжышкыны болгаш домак	4 2.09.23г 2.0923г 4.09.23г 6.09.	Сөзүглелдерни сайгарар. Айтырыгларга харыылаар. Чурукту ажыглап тургаш, домактарны болгаш сөзүглелди тургузар. Чүве ады, демдек ады, арынның ат оруннарын өске чугаа кезектеринден ылгаар. Чүве аттарын падежтерге, саннарга өскертир. Домакта кол сөс, сөглекчини тывар. Кылыг сөзүн арыннарга болгаш саннарга өскертир. Бөдүүн домактарны тургузар. Медээ,айтырыг, кыйгырыг домактарының соонга бижик демдектерин сагыыр.
	Чугааның болур байдалы. Чугааның стильдери.	2 6.09.23г	Чугааның каяа, кымның-биле, кандыг сорулгалыг болуп болурун билир. Сөзүглелдер, таблицалар-биле ажылдаар. Сөзүглелдин стилин тодарадыр.
	Хыналда ажыл	1 11.09.23	
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер	Төрээн дыл – чоннуң эртинеэ (Дыл – кижилернин харылзажыр чугула чепсээ.Төрээн дыл – чоннуң чон бооп артарының үндезини. Тыва дылды өөренирининг ужур- дузасы.)	2 13.09.23 13.09.23 .	Өөредилге номунда төрээн дыл дугайында материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелернин онаалгаларын күүседир. Төрээн дыл дээрге кандыг-даа чоннуңэртинеэ-дир деп билип алыр. «Дыл – кижилернин харылзажыр чугула чепсээ», «Төрээн дыл – чоннуң чон бооп артарының үндезини» деп темаларга чугааны чорудар.

				Демнежилге ажылы: Тыва дылдың ниитилелге ужур-дузазының дугайында тайылбырларны, медээлерни тывар. «Төрээн дылым дугайында бодалым» деп төгөрик столду эрттирер. «Тыва дылдың чечени» деп төлевилел тургузар: дыл дугайында немелде литератураны, словарьларларны тывар болгаш ажыглаар, төлевилелди эштеринге таныштырар.
Дыл дугайында эртемнің кезектери	Дыл эртеми болгаш ооң адырлары. Тыва дыл эртеминиң кол кезектери, оларныңдемдектери болгаш чугаага ажыглаары. Чугааның янзылары.	4	18.09. 20.09. 20.09. 25.09.	Өөредилге номунда дыл эртеми болгаш ооң адырларының дугайында материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Эртем дээрге амыдыралдың кандыг-бир адырынга хамаарышкан билиглерни өөренип көөр болгаш ону чаңгыс аайлаарынче угланган кижиниң ажыл-чорудургазының бир адыры деп билир. Лингвистика (лат. lingua «дыл») азы дыл эртеми дээрге дылдар дугайында өөренир эртем болур деп билир. Ук эртем делегейде шупту дылдарны болгаш дыл бүрүзүнүң дугайында өөренир, шинчилээр. Тыва дыл эртеми дыл дугайында ниити билиглерни, дыл дугайында эртемнің кезектерин болгаш чугаа культуразын өөредирин тайылбырлаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: тыва дылдың кол кезектерин билири-биле тайылбырлаар: фонетика, орфоэпия, лексика, фразеология, морфология, синтаксис, орфография, пунктуация, стилистика. Чугааның янзыларының дугайында эге класстан алган билиглеринге даянып чугааны кылыр.
Фонетика болгаш орфоэпия	Фонетика дугайында билиг: Үн – дылдың эң бичии кезии. Чугаа органнырболгаш чугаа үннериниң тургустунары. Артикуляция. Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары). Фонетиктиг	18	27.09. 27.09. 2.10. 4.10. 4.10. 9.10. 11.10. 11.10. 16.10. 18.10. 18.10. 23.10. 25.10.	«Фонетика», «орфоэпия» деп терминнер дугайында чугааны чорудар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Үннерни бөлүктээр (ажык үннерни, ажык эвес үннерни). Ажык үннерни бөлүктээр.

			25.10. 6.11. 8.11. 8.11.	
--	--	--	-----------------------------------	--

	транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери. Ажык үннерниң бөлүктээшкини: Кыска болгаш узун ажык үннер.Өк-биле адаар ажык үннер. Кадыг болгаш чымчак ажык үннер. Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм). Эрин-биле адаар болгаш эрин-биле адавас ажыкүннер. Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: Күштүг болгаш кошкак ажык эвес үннер. Аяар ажык эвес үннер. Ыыткыр болгаш дүлей ажык эвес үннер. Сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чурумуболгаш дөмөйлежири. Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннүңыткыр үн-биле солчуру. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазы. Слог болгаш ооң хевирлери (ажык, хаалчак).Тыва дылда ударение. Интонация. Орфоэпия дугайында билиг. Тывадылда шын адалганың дүрүмнери.		13.11.	Демнежип карточка-биле ажылдаар, схема тургузар. Ажык болгаш ажык эвес үннерни аңгылаар, оларны шын адаар. Адалгазының аайы-биле ылгалдарын барымдаалап, ажык үннерни тодарадыр. Сөстерде ажык үннерни шын адаар. Демнежип ажылдаар: Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелерин (шынарларын) тодарадыр. Ажык болгаш ажык эвес үннерге характеристиканы бээр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Ажык үннерниң шын адалгазын сайгарар, тайылбырлаар, шын адаар, ажык үннерлиг сөстөрни шын бижиир. Сөстерге аяннажылганы сагыыр, аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны чижектерге көргүзөр. Демнежип ажылдаар: Ажык эвес үннерниң тыптыр аргазын, тыптыр черин тайылбырлаар; ажык эвес үннерни адаарының күженишкениниң аайы-биле болгаш ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле ылгап тодарадыр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: сөске ажык эвес үннерниң каттыжар чурумун болгаш дөмөйлежирин чижектерге көргүзөр. Сөсте ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннүң ыыткыр үн-биле солушканын тывар. Сөстерде ажык эвес үннерни шын адаар. Бөлүктөр аразынга чаржып ажылдаар: Сөстөрниң транскрипциязын дүрген бижиир. Айыткан үннерни шупту деңгеыткыр кылдыр шын адаар. Сөстерде үннерни шын адаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Шын адалганың ужур-дузазының дугайында чугаалажыр. Демнежип ажылдаар: Сөстүң слогтарын тодарадыр; ажык болгаш хаалчак слогтарны аңгылаар. Бижекке слогту дараазында одуругже көжүрериниң чурумун барымдаалап слогтарга чарар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Оюн «Ударениени шын салыңар!» (карточкаларда сөстөрниң ударениезин шын адаар)
--	---	--	--------	--

				Интонация дугайында тайылбырлаар. Тыва дылда шын адалганың дүрүмнерин болгаш ударениени сагывышаан, сөзүглелдерни номчуур. Өөредилге номунун фонетика, орфоэпияга хамаарышкан материалдарының ниити сайгарылгазынга киржир. Бердинген сөстөрнүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыр, транскрипцияның демдектерин шын ажыглаар: узун ажык үннер – дагаа [та̌га:], аяа [айа:], өк-биле адаар ажык үннер – аът [а̌т], күштүг ажык эвес үннер – пар [п̌ар], тал [т̌ал], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктөрнүң үннери – аттар [а̌тар], аккыр [а̌кыр] дээш о.ө. Сөстөрдө үннер болгаш үжүктөрнүң санының дүүшпезин тайылбырлаар. Бодунуң чугаазынга (чугаа чорудулгазынга) фонетика болгаш орфоэпияда алган билиглериң, мергежилдерин херек кырында ажыглаар. Бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында шын адалганың (орфоэпияның) дүрүмнерин сагып турарын тодарадып билир, сагывайн турар таварылгаларда оларны эдип шыдаар.
	Хыналда ажыл	1	15.11.	Фонетика болгаш орфоэпияга алган билиглериң, мергежилдерин бадыткаар.
Графика, орфография	Алфавит болгаш ооң ужур-дузазы. Тыва алфавиттиң төөгүзү. Латинчиткен тыва алфавит. Кириллицага үндезилээн тыва алфавит. Ниитилел амыдыралыңга бижиктиң ужур-дузазы. Орфография дугайында билиг. Орфографияның дүрүмнери. Тыва дылдың словарьлары. Ажык эвес үннерниң үжүктөрүн дакпырлап бижири. Й үннүг үжүктөрлиг (я, е, ё, ю.) сөстөрни шын	10	20.11.	Графиканың дыл дугайында эртемниң бир кезээ болурунун дугайында ниити чугаага киржир. Төлевилел тургузар: «Тыва дылдың алфавиди». Латин алфавитке үндезилээн тыва алфавит-биле таныжар. Кирилл алфавидинге үндезилээн тыва алфавиттиң кыска төөгүзүн билир. Ниитилел амыдыралыңга бижиктиң ужур-дузазының дугайында угаап боданышкынын илередир. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Тываның дескээринде бижиктиг тураскаалдар дугайында кыска шинчилелди кылыр (башкының сүмелээни информантылар-биле

	бижири. Сөс эгезинге т-д, п-б деп үннерниң үжүктөрүншын бижири. Кадыг (ъ) болгаш чымчак (ь) демдектерни сөскеажыглаары.			ужуражыр, ном саңындан херек номнарны тывар, номчулга залынга номчуттунар, херек материалдарны дилээр). Тыва алфавитти словарьлар, тайылбыр номнар (справочниктер), энциклопедиялардан медээ дилээрде ажыглаар. «Өк-биле адаар ажык үннер» деп темага дыңнадыг белеткээр. Орфография дугайында тайылбырны кылырынга киржир. Демнежип ажылдаар: Орфография дүрүмнерин сактып алып, удур-дедир хынажыр (бердинген сөске хамаарышкан дүрүмнү тайылбырлаар азы бердинген дүрүмге чижектерини тывар) Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Тыва дылдың словарьларының дузазы-биле сөстөрнүң шын бижилгезин хынаар. Өөредилге номунда графика, орфографияга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Словарьлык диктантаыны бижиир.
	Хыналда ажыл	2	22.11. 22.11.	Графика, орфографияга хамаарышкан билиглерин бадыткаар.
Лексика болгаш фразеология	Лексикология – дыл эртеминиң кезээ. Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы. Чаңгыс болгашхөй уткалыг сөстөр. Сөстөрнүң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Омонимнер. Синонимнер. Антонимнер. Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер. Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы (ниити түрк лексика, өске дылдардан үлөгерлээн лексика: моол, кыдат, төвүт, орус болгаш өске дылдардан)	25	27.11. 29.12. 29.12. 4..12. 6.12. 6.12. 11.12. 13.12. 13.12. 18.12. 20.12. 20.12. 25.12. 27.12. 27.12.	Лексикология дугайында чугаага киржир, билиглерни шингээдир. «Сөстүң лексиктиг утказы» деп билиишкинни тодарадыр, ук теманы тайылбырлаар. Өөредилге номунда лексика болгаш фразеологияга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Демнежип ажылдаар: Бердинген сөстөрнүң лексиктиг утказын тодарадыр. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни аңгылаар. Хөй уткалыг сөстөрни тыва дылдың словарьларының дузазы-биле тодарадыр, чугаага шын ажыглаар. Хөй уткалыг сөстөрни болгаш омонимнерни аңгылаар. Бот ажылдаар: Хөй уткалыг сөстөр-биле домактарны тургузар. Оюнга киржир: Дорт, доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөрни домактардан тывар; доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөр кирген сөзүглелдерни тывар.

	Ажыглалының аайы-биле тыва дылдыңлексиказы. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер, мергежилсөстери болгаш терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстер(историзмнер, архаизмнер), чаа сөстер (неологизмнер). Жаргонизмнер. Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер болгаш космонимнер). Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Сөстүң лексиктиг сайгарылгазы. Фразеология – дыл эртеминиң кезээ. Фразеологизмнер дугайында билиг. Фразеологизмнерниң кол демдектери болгашутказы. Тыва дылдың фразеологтуг словары.	10.01.24. 10.01. 15.01. 17.01. 17.01. 22.01. 24.01. 24.01. 29.01. 31.01. 31.01. 5.02.24г	«Эжишкилер бис» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Синонимнер бис», «Омонимнер бис», «Антонимнер бис», «Табу биле эвфемизм бис» Удур-дедир хынажыр: Синонимнер, антонимнер, омонимнер тывар онаалгалар чогаадыр, оларның-биле домактар чогаадыр, аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Сөзүглелден табу болгаш эвфемизмнерны тывар. Чугаага табуларның орнунга эвфемизмнерни ажыглаар. Синонимнер, антонимнер, омонимнер, табу болгаш эвфемизмнер дугайында ниити чугаага киржир. Демнежип ажылдаар: Тыва дылдың омонимнерин чыып тывар, оларның чүге омонимнер апарганын тайылбырлаар. «Алдын аптара» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Ниити түрк сөстер», «Моол дылдан үлегерлээн сөстер», «Кыдат дылдан үлегерлээн сөстер», «Төвүт дылдан үлегерлээн сөстер», «Орус дылдан үлегерлээн сөстер», «Англи, корей, япон дылдардан үлегерлээн сөстер» (бөлүүнге хамаарышкан сөстерни шилип тывар) Ниити түрк лексиканың, моол дылдан үлегерлээн лексиканың чижектерин тывар. Моол, төвүт, кыдат сөстерни аңгылаар. Эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннарны тодарадыр. Кыска дыңнадыг белеткээр: «Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы». «Мени каяа ажыглаар силер?» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Каяа-даа» (ниити ажыглалдың сөстери), «Тожу кожуунга» (диалектилер), «Эштерим аразынга» (жаргонизмнер), «Ажылымга», «Аалымга» (мергежил сөстери), «Кырган-ачам дугайында сактыышкынга, чогаалга» (эргижирээн сөстер), «Квест-оюнга» (чаа сөстер). Ниити ажыглалдың, ховар ажыглалдың сөстерин (эргижирээн сөстер (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер), кызыгаарлыгажыглалдың сөстерин (диалектизмнер, мергежил сөстери,
--	---	--	---

			жаргонизмнер, терминнерни аңгылаар. Мергежил сөстөрүн, диалектизмнерни, терминнерни чугааның янзы-бүрү байдалдарына ажыглаар. Чечен чогаал сөзүглелдеринден эргижирээн сөстөр, историзмнер, неологизмнерни тывар. Бодунуң чугаазындан жаргоннар болгаш диалектилерни чайладыр. Литературлуг дылды диалектилерден ылгаар. Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларынсагаанының талазы-биле сайгарылганы кылып номчуур. «Чүү-дүр ол?» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Топо», «Гидро», «Этно», «Антропо», «Зоо», «Космо» (хуу аттарнытанып билир, аңгылаар, шын бижири). Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле таныыр, оларны аңгылаар, бижимелчугаага шын ажыглаар. Хуу аттар дугайында кол билиглерни шингээдир. Оларның янзыларын аңгылаар (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнер), сөзүглелден тывар. Фразеологияның кол билиглерин шингээдир, медресе билир. Хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарын аңгылаар. Сөзүглелден фразеологизмнерни тывар, оларны синонимниг одуруг тургузарына ажыглаар. Оларның уткаын тайылбырлаарболгаш чугаага ажыглаар. Фразеологизмнерни сөзүглелдерден, тайылбыр словарьдан тывар, олар-биле домактарны чогаадыр. Фразеологизмнерниң синонимин тывар. Орус дылдан чоок уткалыг фразеологизмнерниң чижектерин көргүзөр. Тыва дылдың фразеологтук словарьн ажыглаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Тыва дылдың тайылбыр словарь, тыва дылдың фразеологтук словарь (сөстөрниң болгаш фразеологизмнерниң уткаларын тодарадыр). Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьларының төрөөн дылдың байлаан шингээди алырына ужур-дузалыын медресе
--	--	--	--

				билир. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында сөстөрнiң ажыглалыга хамаарыштыр үнелелди бээр. Бот ажылдаар: Сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыр. Словарьлыг диктантаыны бижиир.
	Хыналда ажыл	2	7.02.24г 7.02.	Диктантаыны бижиир. Сөстүң утказын, ооң бөлүүн тайылбырлаарыга немелде онаалгалыг хыналда ажылды күүседир.
Синтаксис. Пунктуация	Синтаксис – дыл дугайында эртемниң кезээ.Пунктуация дугайында билиг. Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелери.	1	12.02.	Синтаксистиң кол билиглериниң дугайында чугаага киржир. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Бижик демдектеринкандыг таварылгаларда ажыглаарының дүрүмнерин тайылбырлаар. Демнежип ажылдаар: Бижик демдектери болгаш оларның хүлээлгелерин тодарадыр.
	Сөс каттыжыышкыннары. Сөс каттыжыышкынының дугайында билиг. Сөс каттыжыышкынында өзек болгаш чагырткан сөс. Сөс каттыжыышкынының синтаксистигсайгарылгазы.	6	14.02. 14.02. 19.02. 21.02. 21.02. 26.02.	Өөредилге номунда сөс каттыжыышкыннарыга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Демнежип ажылдаар: Сөс каттыжыышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Домактардан сөс каттыжыышкыннарын тывар, өзек сөстен чагырткан сөсче айтырыгны салыр. Сөзүглелдерде ажыглаттынган сөс каттыжыышкыннарының утказын тайылбырлаар. Демнежип ажылдаар: Сөс каттыжыышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Бот ажыл: Бердинген модельдер аайы-биле сөс каттыжыышкынын тургузар: д.а.+ч.а., с.а.+ч.а. дээш о.ө. Сөс каттыжыышкыннарыга хамаарыштыр тургузуп алганы айтырыгларны бот-боттарыга салыр, онаалгаларны бээр. Сөс каттыжыышкынының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
	Домак. Бөдүүн домак дугайында билиг.	9	28.02.	Сөс, сөс каттыжыышкыны, домакты ылгаар болгаш оларны тода тайылбырлаар.

	Чугаалаар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери (медээ, айтырыг, кыйгырыг домактары). Алгы домаа. Домактың грамматиктиг ооргазы (предикаттыг төвү). Тургузуунуң аайы-биле домактарның янзыларының (ийи чугула кижигүңнүг (ийи составтыг) болгаш чаңгыс чугула кижигүңнүг (чаңгыс составтыг), делгеренгей эвес болгаш делгеренгей, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, долу болгаш долу эвес) дугайында ниити билиг. Бөдүүн домакта логиктиг ударение дугайында билиг. Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы.		28.02. 4.03. 6.03. 6.03. 11.03. 13.03. 13.03. 18.03.	Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын тодарадыр. Алгы домаан ылгаар. Бот ажылдаар: домактың грамматиктиг ооргазын (кол сөс, сөглөкчизин) тывар, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр. Домакта кол сөс биле сөглөкчиниң харылзаазын тайылбырлаар. Өөредилге номунда бөдүүн домакка хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир. Алган билиглерин мергежилгелерниң онаалгаларын күүседип тургаш, ажыглаар. Башкының сүмелээни сөзүглелден тургузуунуң аайы-биле домактарның янзыларынга чижектерни билир шаа-биле тываразы боду чогаадыр. Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударениени; бижимел чугаага бижик демдектерин сагыыр. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны сөзүглелден тывар болгаш тургузар, домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Пунктуастыг дүрүмнерни сагыыр. Демнежип ажылдаар: Бөдүүн синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Бөдүүн домакта логиктиг ударение дугайында чугаага киржир. Өөрөнгени «синтаксис» деп темага улуг эвес тестиге харыылаар.
	Хыналда ажыл	2	20.03. 20.03.	Диктантыны бижиир, хыналда онаалгаларны кылыр.
	Чугаа сайзырадылгазынын кичээли Эдертиг бижидилгези	1	1.04.	
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы	Диалог. Аас чугааның хевирлери: айтырыг-харыы, сонuurгалын оттуруп чугаалажыры, бодал солчуру. Монолог: тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын.	6	3.04. 3.04. 8.04 10.04. 10.04. 15.04	Өөредилге номунда диалог, монологка хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Диалог болгаш монологту ылгаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Бердинген темаларга диалогтуң хевирлериниң чижектерни тургузар: айтырыг-харыы, сонuurгалын оттуруп чугаалажыры, бодал солчуру. Бот ажылдаар: Бердинген тема аайы-биле монологтуң кайы-бир

				хевиринге кыска сөзүглелди тургузар (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын), эштериниң мурнунга номчуур. Бодунуңбодалын илередир, чугаа культуразын сагыыр. Чаңгыс классчыларынын чугаазында эрттирипкен частырыгларын хайгаараар болгаш эдер.
	Катаптааш кын. Фонетика. Орфоэпия. Орфография. Лексика болгаш фразеология Синтаксис. Пунктуация.	6	17.04. 17.04. 22.04. 24.04 24.04. 29.04	Тус-тузунда тема аайы-биле демнежиң, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажилдаар.
	Хыналда ажил	2	6.05. 13.05	Хыналда ажилды күүседир.
	Чогаадыг	2	15.05. 15.05.	Чогаадыгны бижиир. Чогаадыгларнын сайгарылгазы. Частырыглар – биле ажилдаар.
	Очулга ажилы	2	20.05 22.05	Орус дылдан тыва дылче очулдуруп очулдуруп
	Курлавыр шагы	2	22.05. 27.05	Өөренип эрткен темаларыга даянып чугаа сайзырадылгазы кылыр. Очулга ажилы.
			105	

6 класс – 68 ш.

Катаптаашкын – 8 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажилдар (хыналда ажил, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлөвилел дээш о.ө.) – 13 шак.

Теория болгаш практика – 47 шак.

Ажыглаар өөредилге номнары:

1. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек. 2015ч.
2. «Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу.2001ч.
3. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2022ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылдың кезектери	Программа аайы-биле темалар	Шак	Ай хүнү	Өөреникчилерниң кылыр ажил-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер	Дыл – харылзажырының чугула чепсээ. Төрел дылдар болгаш өгбө дыл дугайында билиг. Диригболгаш өлүг дылдар. Түрк дылдар дугайында.	2	2.09. 4.09.	Кижилернин аразында чугаалажыр чугула чепсээ – дыл дугайында чугаага киржир. Демнежип ажилдаар: Дириг болгаш өлүг дылдар дугайында дыңнадыгга белеткенир: немелде литератураны дилеп-тывар, энциклопедияларны ажыглаар. Өөредилге номунда дылга, төрел дылдарга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. «Тыва дылдың түрк дылдар аразында туружу» деп темага төлөвилел тургузарынга киржир.
	5 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын Фонетика болгаш орфоэпия. Лексика. Сөзүглелдер, оларның стили.	3	6.09. 11.09. 13.09.	Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажилдаар. Өөредилге номунда бердинген материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир.
	Чогаадыг	1	18.09.09.	
Орфография	Ажык эвес үннерниң үжүктерин дакпырлапбижири. Й үннүг үжүктерлиг (я, е, ё, ю.) сөстөрни шынбижири.	4	20.09. 25.09.	Орфография дугайында тайылбырны кылырынга киржир. Демнежип ажилдаар: Орфография дүрүмнерин сактып алыр, удур-дедир хынажыр (бердинген сөске хамаарышкан дүрүмнү тайылбырлаар азы бердинген дүрүмге чижектерини тывар)

	Сөс эгезинге т-д, п-б деп үннерниң үжүктөрүн шынбижири. Кадыг (ь) болгаш чымчак (ь) демдектерни сөскеажыглаары.		27.09. 2.10.	Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Тыва дылдың словарьларының дузазы-биле сөстөрниң шын бижилгезин хынаар. Өөрөдилге номунда графика, орфографияга хамаарышкан материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Словарьлыг диктантаыны бижиир.
	Хыналда ажыл	1	4.10.	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы	Сөстүң тургустунар аргалары: морфологтуг (кожумактыг), синтаксистиг арга. Хурааңгайлаарарга. Хевир тургузар кожумактар: чүве адының бичеледир чассыдар кожумактары, демдек адыныңчадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүң болбасхевириниң кожумаа, кылыг сөзүңге немелде утка киирер кожумактар. Өскертилге кожумактары: чүве адының сан, падеж, арын кожумактары; кылыг сөзүнүң үе, сан,арын кожумактары. Сөстүң тургузуунуң сайгарылгазы.	3	9.10. 11.10. 16.10.	Демнежип ажылдаар: Бердинген сөстөрниң уткалыг кезектерин (морфемаларны) – дазыл, чогаадылга, хевир тургузар, өскертилге кожумактарын аңгылап айтыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Сөстүң уткалыг кезектериниң чүгле кайы-бирээзи кирген (арын кожумактарлыг, демдек ады чогаадыр кожумактарлыг, укталган дөстүг дээш о.ө.) сөстөрни домактардан тывар онаалгалыг ажылды күүседир. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасының кол билиглерин эки шингээдип алырынга дузалаар оюннарга киржир. Демнежип ажылдаар: Чогаадылга кожумактарының ажыглалын тайылбырлаар: <i>-чын, -чи, -кчи</i> деп кожумактарның болгаш оларның фонетиктиг вариантыларының чүве адын тургузарын; <i>-лыг, -зыг, -кыр, -кы</i> деп кожумактарның болгаш оларның фонетиктиг вариантыларының демдек адын тургузарын. Бот ажылдаар: Хевир тургузар кожумактарга чижектер тывар: чүве адының бичеледир чассыдар кожумактарын (чык, -чыгаш, -ак, -пай, -кай, -кы болгаш оларның фонетиктиг вариантыларын), демдек адының чадаларының кожумактарын (-ак, -зумаар, -ылдыр; -гыр болгаш оларның фонетиктиг вариантыларын), кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаан, кылыг сөзүңге (причастие, деепричастие) немелде утка киирер кожумактарны. Сөсте чогаадылга болгаш өскертилге кожумактарын, хевирин өскерттир кожумактарны таныыр.

	Хыналда ажыл	1	18.10.	Алган билиглери бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Лексика болгаш фразеология	Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы (ниити түрк лексика, өске дылдарданүлегерлээн лексика: моол, кыдат, төвүт, орус болгаш өске дылдардан) Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр(историзмнер, архаизмнер), чаа сөстөр (неологизмнер). Жаргонизмнер. Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер болгаш космонимнер). Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Сөстүң лексиктиг сайгарылгазы.	13	23.10. 25.11. 6.11. 8.11. 13.11. 15.11. 20.11. 22.11. 27.11. 20.11 4.12. 6.12. 11.12.	Ниити түрк лексиканың, моол дылдан үлегерлээн лексиканың чижектерин тывар. Моол, төвүт, кыдат сөстөрни аңгылаар. Эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алышкыннарны тодарадыр. Кыска дыңнадыг белеткээр: «Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы» «Мени каяа ажыглаар силер?» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Каяа-даа» (ниити ажыглалдың сөстери), «Тожу кожуунга» (диалектилер), «Эштерим аразынга» (жаргонизмнер), «Ажылымга», «Аалымга» (мергежил сөстери), «Кырган-ачам дугайында сактыышкынга, чогаалга» (эргижирээн сөстөр), «Квест-оюнга» (чаа сөстөр). Ниити ажыглалдың, ховар ажыглалдың сөстөрүн (эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер), кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн (диалектизмнер, мергежил сөстери, жаргонизмнер, терминнерни аңгылаар. Мергежил сөстөрүн, диалектизмнерни, терминнерни чугааның янзы-бүрү байдалдарына ажыглаар. Чечен чогаал сөзүглелдеринден эргижирээн сөстөр, историзмнер, неологизмнерни тывар. Бодунуң чугаазындан жаргоннар болгаш диалектилерни чайладыр. Литературлуг дылды диалектилерден ылгаар. Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагаанының талазы-биле сайгарылганы кылып номчуур. «Чүү-дүр ол?» деп оюнга бөлүк аайы-биле киржир: «Топо», «Гидро», «Этно», «Антропо», «Зоо», «Космо» (хуу аттарны танып билер, аңгылаар, шын бижиер) Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле таныыр, оларны аңгылаар, бижимел чугаага шын ажыглаар. Хуу аттар дугайында кол билиглерни шингээдир. Оларның янзыларын аңгылаар (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнер), сөзүглелден тывар.

				Фразеологияның кол билиглерин шиңгээдир, медресе билер. Хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарын аңгылаар. Сөзүглелден фразеологизмнерни тывар, оларны синонимниг одурут тургузарына ажыглаар. Оларның уткаын тайылбырлаар болгаш чугаага ажыглаар. Фразеологизмнерни сөзүглелдерден, тайылбыр словарьдан тывар, олар-биле домактарны чогаадыр. Фразеологизмнерниң синонимин тывар. Орус дылдан чоок уткалыг фразеологизмнерниң чижектерин көргүзөр. Тыва дылдың фразеологтук словарьн ажыглаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Тыва дылдың тайылбыр словари, тыва дылдың фразеологтук словари (сөстөрнүң болгаш фразеологизмнерниң уткаларын тодарадыр) Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьларының төрөөн дылдың байлаан шиңгээди алырына укур-дузалыын медресе билер. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында сөстөрнүң ажыглалына хамаарыштыр үнелелди бээр. Бот ажылдаар: сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыр.
	Катаптаашкын	1	13.12.	Алган билиглерин катаптаар.
	Хыналда ажыл	1	18.12.	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	20.12.	Чугаазын сайзырадыр. Дыл нормаларын сагыыр.
Морфология	Чүве ады. Тодаргай болгаш туугай чүве аттары. Чүве адының темалыг бөлүктери. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери, оларның тургустунары. Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң грамматиктиг хевирлерин шын бижири.	4	25.12 27.12 10.01.2024г 15.01.24г	Тодаргай болгаш туугай чүве аттарын, оларның кол темалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Хуу болгаш ниити чүве аттарын, оларның кол темалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Хуу болгаш ниити чүве аттарының шын бижилгезин сагыыр. Өөредилге номунда материалдарының ниити сайгарылгазына киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. «Чүве адының морфологтук демдектери» деп диалогка киржир. Демнежип ажылдаар: Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлерин тургузар, кожумактарын айтыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Орус дылдан үлегерлээн сөстөрнүң кожумактарын шын бижиир.

				Чүве адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Хыналда ажыл	1	17.01.		Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Демдек ады. Демдек адының чогаадылгазы (морфологтуг, синтаксистиг аргалар, сөстүң катаптаанындан). Демдек аттарының темалыг бөлүктери: шынар- демдээн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөрдөмдек аттары. Шынарның демдек аттары. Хамаарылганың демдек аттары.	4	22.01. 24.01. 29.01. 31.01.		Демдек адының ниити утказын тодарадыр, морфологтуг демдектерин барымдаалап, демдек аттарын тодарадыр. Демдек адының тургустунарын тайылбырлаар: 1) чогаадылга кожумактарының дузазы-биле: <i>-лыг, -зыг, -кыр, -кы</i> болгаш оларның фонетиктиг вариантылары; 2) сөстөрнүң каттышканындан: дефистеп бижиир: орлан-эрес; тудуштур бижиир: кара+ала = карала); 3) сөстөрнүң катаптаанындан (кара-кара). Демдек аттарын чогаадыр. Демдек аттарының темалыг бөлүктөрүн ылгаар. Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттарын аңгылаар. Шынарның демдек аттарының өйүндө, кошкадыр, күштелдирер чадаларын тургузар, оларны аңгылаар. Укталган, укталбаан демдек аттарын тодарадыр. Демдек адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр. Демдек адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Хыналда ажыл	1	5.02.		Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Чогаадыг	1	7.02.		
Сан аттарының бөлүктери. Түң болгаш дугаар санаттары. Чыырының, үүрмектээринин, аңгылаарының, чоокшуладырының сан аттары болгаш оларны шын бижири. Сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга киржилгези. Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрнүңажыглалы.	3	12.02. 14.02. 19.02.		Сан аттарының бөлүктөрүн тодарадыр: түң болгаш дугаар сан аттарын, чыырының, үүрмектээринин, аңгылаарының, чоокшуладырының. Сан адының чүве ады-биле каттышканда, чүве адын чаңгыстың санынга ажыглаары (ч: тозан аът). Сан аттарының шын бижилгезин сагыыр. Сан адының синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыр. Сан аттарының дузазы-биле нарын сөстөрнү тургузар. Сан аттары кирген фразеологизмнернүң утказын тайылбырлаар. Сөзүглелдерден тыва хемчег илередир сөстөрнү тывар. Морфологияга хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Билиин хынаар, бодунга түңнелдерни үндүрер. Сан адының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Хыналда ажыл	1	21.02.		Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.

	Ат орну. Ат орнунуң грамматиктиг утказы, морфологтугдемдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Ат орнунуң бөлүктери. Чамдык ат оруннарының саннарга, падежтерге өскерлири. Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижири. Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазы.	6	26.02.24г 28.02.24г 4.03.2024г 6.03.24г 11.03.24г 13.03.24г	Ат орнунуң грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектериниң, синтаксистиг хүлээлгезиниң аайы-биле оларны тайылбырлаар. Ат орнунуң бөлүктерин аңгылаар (арынның, айтырыгның, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары), оларның синтаксистиг хүлээлгерин тайылбырлаар. Ат оруннарын өске чугаа кезектеринден ылгаар, падежтерге өскертир. Силер, болар де пат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүр ажыглаар, улуг улус-биле чугаалажып билир. Аңгы-аңгы от оруннары-биле домактарны чогаадыр. Ат оруннары кирген домактарны, сөзүглелдерде сайгарар. Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
	Катаптаашкын	1	18.03.24г	Алган билиглерин катаптаар.
	Хыналда ажыл	1	20.03.24г	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	1.04.2024г	
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы	Тыва улустуң чугаа этикеди. Чугаа чорудулгазының хевирлери: чүгүртү (улуг- каралап) номчууру; сөзүглелден кол медээни тып номчууру; сөзүглелди сайгарып номчууру. Сөзүглелдин тодаргай болгаш элдээрткен утказы. Номчааны чечен чогаал сөзүглелиниң утказын сактып бижири. Монологтуң янзылары. Чурумал. Тоожуушкун. Угаап боданыышкын. Дыл темазынга дыңнадыг. Диалогтуң хевирлери: кылдыныгны боттандырамынче углаптар чугаа, бодал солчуп чугаалажыры.	7	3.04. 8.04. 10.04. 15.04. 17.04. 22.04. 24.04	Тыва болгаш орус улустуң чугаа этикединде дөмейлешкек болгаш ылгалдыг талаларының дугайында коллективтиг чугаага киржир. Кичээлдерге номчулганың аңгы-аңгы хевирлерин ажыглаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Сөзүглелде кол болгаш элдээрти чугаалаан медээни тодарадыр. Бот ажылдаар: Номчааны чечен чогаал сөзүглелиниң утказын дамчыдар. Монологтуң янзыларының дугайында чугаага киржир. Чугаа этикединиң онзагайларын көргүскен дыңнадыгларны, презентацияларны тургузар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Хевир аайы-биле диалогтуң чижектерин тургузар; номчааны, дыңнаны диалогтуң утказын чугаалаар. Чугаа культуразыга хамаарышкан оюн хевиринде тургустунган онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	2	29.04. 6.05.	
	Катаптаашкын. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы. Морфология.	3	13.05. 15.05. 20.05.	Чыл дургузунда өөрөнгөн темаларны катаптаар: Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Чүве ады. Демдек ады. Сан ады. Ат орну.

	Аттыг чугаа кезектери. Ат орну.			
	Хыналда ажыл	2	22.05. 27.05.	Алган билиглери бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
		68 ша к		

7 класс – 105 ш.

Катаптаашкын – шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлевилел дээш о.ө.) – шак.

Теория болгаш практика – шак.

Ажыглаар өөредилге номнары:

1. «Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу. 2001ч.

2. «Тыва дыл. 7 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. (парлалгада) ООО Издателсьвто «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылдың кезектери	Программа аайы-биле темалар	Ша к	Ай хүнү	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының колхевирлериниң чижек тайылбыры
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер	Тыва дыл – Тыва Республиканың күрүне дылы. Тыва дылдың ужур-утказы болгаш хүлээлгелери. Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы	3	4.09. 8.09. 8.09.	Тыва Республикада күрүне дылдарының, оларның хүлээлгелерининдугайында чугаага киржир. «Тыва дыл – күрүне дылы» деп темага материалдарны чыггаш, презентацияны белеткээш, ону камгалап чугаалаар. Тыва дылдың ужур-утказы болгаш ооң чоннуң культуразы- биле холбаалыының дугайында кыска дыңнадыгны кылыр.
	6 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын	5	11.09. 15.09. 15.09. 18.09. 22.09.	6 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар: Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы. Морфология
	Чогаадыг	2	22.09.	

			25.09.	
Морфология	Кылыг сөстөриниң уткалыг бөлүктөри.	16	29.09. 29.09.	Кылыг сөзүнүң дугайында билиглөрин ханыладыр.

Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүнүн тургустунары болгаш оларның шын бижилгези. Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлери.Кылыг сөзүнүн залогтары. Болдуруушкун залогу. Болчуушкун залогу Эгидиишкин залогу. Качыгдаашкын залогу Кылыг сөзүнүн видтери. Тодаргай эвес вид.Доозулган вид Дагыннаан вид. Болбастаар видРитмиктиг вид. Дүрген вид		2.10. 6.10. 6.10. 9.10. 13.10. 13.10. 16.10. 20.10. 20.10. 23.10. 27.10. 27.10. 6.11. 10.11.	Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстөрүн шын тодарадыр. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүнүн тургустунарынтайылбырлаар. Болбас хевирде кылыг сөзүн шын бижиир, оларга ударениенисагыыр. Кылыг сөзүнүн эге хевирин билир. Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлеринин (залогтар,видтернин) кожумактарын таныыр.
Катаптаашкын	1	10.11.	Алган билиглерин катаптаар.
Хыналда ажыл	1	13.11.	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Причастие (катаптаар). Эрткен үениң причастиези. Келир үениң причастиези, болгалак үениңпричастиези. Причастиелиг бөлүглел, ооң домакка тодарадылга,байдал болуру. Причастиелерниң морфологтуг сайгарылгазы.	6	17.11. 17.11. 20.11. 24.11. 24.11. 27.11.	Причастиелерниң грамматиктиг утказын, морфологтуг демдектерин,синтаксистиг ужур-дузазын тодарадыр. Эрткен болгаш келир үениң причастиелерин ылгаар. Болгалак үениң причастиезин ылгаар, сөзүглелден тывар, чугаага ажыглаар. Причастиелерни чүвелерниң демдээн көргүзерде, ажыглаары.Причастиелиг бөлүглелдерни таныыр, оларның домакка тодарадылга азы байдал болуп чоруурун тодарадыр. Причастиелер болгаш причастиелиг бөлүглелдер киргенсөзүглелдерни номчуур болгаш сайгарар. Морфологтуг сайгарылганы кылыр.
Чогаадыг	1	1.12	
Деепричастие (катаптаар). Деепричастие – кылыг сөзүнүн өскерилбес тускайхевир Деепричастиелерниң грамматиктиг утказы,морфологтуг демдектери, синтаксистиг	8	1.12. 4.12. 8.12. 8.12 11.12. 15.12. 15.12.	Деепричастиелерниң грамматиктиг утказын, морфологтуг демдектерин, синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадып сайгарар. Тыва дылдың деепричастиелерин аңгылаар: каттышкак, кожаланчак,эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер. Деепричастиелиг бөлүглелдерни таныыр, оларга бижик демдектерин

хүлээлгелери. Тыва дылдың деепричастиелери. Деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижикдемдектери болгаш домакка байдал болуру. Морфологтуг сайгарылга. Словарьлыг диктант		18.12.	сагыыр болгаш синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадып сайгарар. Деепричастиелерни составтыг кылыг сөзүнүн кезээ кылдыр ажыглаар, ооң бодунун (деепричастиенин) домакка кандыг кежигүнболурун тодарадыр. Деепричастиелерни болгаш деепричастиелиг бөлүглелдерни домаккаажыглаар. Деепричастиелер болгаш деепричастиелиг бөлүглелдер киргенсөзүглелдерни номчуур болгаш сайгарар. Морфологтуг сайгарылганы кылыр.
Хыналда ажыл	1	22.12.	Алган билиглери бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Катаптаар: Кылыг сөзүнүн наклонениелери. Болуушкуннаклонениези, ооң үелери. Болуушкун наклонениезинин эрткен үези. Болуушкун наклонениезинин амгы үези. Болуушкун наклонениезинин келир үези.Дужаал наклонениези. Даар наклонениези. Чөпшээрел наклонениези. Кызыгаарлаарнаклонениези. Кылыг сөзүнүн морфологтуг сайгарылгазы.	15	22.12. 25.12. 29.12. 29.12. 8.01.2024г 12.01. 12.01. 15.01. 19.01. 19.01. 22.01. 26.01. 26.01. 29.01. 2.02	Кылыг сөзүнүн наклонениезин тодарадыр, ооң хевирлерин аңгылаар:болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар. Болуушкун наклонениезинин үелери аңгылаар: эрткен үелер (шагдаэрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үелер (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе). Кылыг сөзүнүн синтаксистиг хүлээлгелгелерин тайылбырлаар.Кылыг сөзүнүн морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Чугаага кылыг сөзүнүн болуушкун наклонениезинин үелерин шынажыглаар. Наклонениеин хевирлерин таблица, схемаларга көргүзөр. Кылыг сөзүнүн хевирлерин аас болгаш бижимел чугаага шынажыглаар. Кылыг сөзүнүн наклонениелеринин, болбас хевиринин, немелде уткаилереди хевирлеринин кожумактарын шын бижиир.
Кылыг сөзүңге катаптаашкын	1	2.02.24г	
Хыналда ажыл	1	5.02.	Алган билиглери бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Катаптаар: Наречиелерниң чогаадылгазы болгашоларны шын бижири. Наречиелерниң уткалыг бөлүктери, оларның синтаксистиг хүлээлгелери. Үениң наречиези.	8	9.02. 9.02. 12.02. 16.02. 16.02.	Наречиениң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери,синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр. Наречиелерниң бөлүктерин аңгылаар: үениң, туруштуң, сорулганың,ылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң. Наречиелерни (удурланышкак болгаш чоок уткалыг) аас болгаш

Туруштуң наречиези. Сорулганың, чылдагаанның наречиелери . Кылдыныг аргазының наречиези. Хемчегниңнаречиези. Наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазы.Катаптаашкын.		19.02. 26.02 1.03.	бижимел чугаага ажыглаар. Наречиелерниң тургустунар аргаларын билир, оларның шынбижилгезин сагыыр. Наречиелер кирген домактарны сайгарар, сөзүглелдерни номчуур.Наречилерниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Хыналда ажыл	1	1.03	Алган билиглериң бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Чогаадыг	1	4.03.	
Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы.Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктери (үн, ыыт- дааш, шимчээшкин, хевир өттүнер сөстөр, минниишкин илередир сөстөр), оларның тургустунары. Составтыг кылыг сөстери тургузарынга ужур-дузазы база синтаксистиг хүлээлгези. Өттүнүг сөстөрниң морфологтуг сайгарылгазы.	6	11.03. 15.03. 15.03. 18.03. 22.03. 22.03.	Өттүнүг сөстөрүн танып тывар, оларның ниити утказын тайылбырлаар. Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн таныыр:ыыт-дааш, үн өттүнер сөстөр, хевир-дүрзү өттүнер сөстөр, минниишкин илередир сөстөр. Составтыг кылыг сөстөрүн тургузарынга ужур-дузазын тайылбырлаар; оларның дузазы-биле составтыг кылыг сөстөрүнтургузар. Кылыг сөзүнүң составыга турда, синтаксистиг хүлээлгезинсайгарар. Өттүнүг сөстөрүниң морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Өттүнүг сөстөрниң уткалыг бөлүктөрүн аас болгаш бижимел чугаагаажыглаар. Өттүнүг сөстери кирген сөзүглелдерни номчуур болгаш шын бижилгезин, утказын сайгарар.
Дузалал чугаа кезектери. Эвилел – дузалал чугаа кезээ. Эвилелдерниң утказы болгаш оларның домак тургузарынга ужур-дузазы. Чагырыштырбас эвилелдер: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар. Чагырыштырар эвилелдер.	6	1.04. 5.04. 5.04. 8.04. 12.04. 12.04.	Дузалал чугаа кезектерин аңгылаар: эдеринчилер, эвилелдер, артынчылар. Оларның бөлүктөрүн ылгаар, каяа ажыглаарын билир.Эвилелдерни танып тывар, оларның грамматиктиг хүлээлгелерин сайгарар. Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни аңгылаар. Чагырыштырбас эвилелдерниң утказының аайы-биле бөлүктөрүнылгаар: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.

	Синоним эвилелдер. Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазы.			Чагырыштырбас болгаш чагырыштырар эвилелдерни аас болгашбжимел чугаага ажыглаар. Эвилелдерниң бөлүктөрүн бодунуң тургусканы кластер дузазы-билекөргүзөр. Эвилелдерлиг домактарга бижик демдектерин сагыыр. Чоок уткалыг эвилелдерни шын ажыглаар. Чугаа культуразын сагыыр. Эвилелдер кирген домактарны тургузар.
	Эдеринчилер болгаш дузалал аттар, оларныңграмматиктиг хүлээлгелери. -биле деп эдеринчини шын бижири. дег, ышкаш деп эдеринчилерни бөлүглелдертургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарныңморфологтуг сайгарылгазы.	4	15.04. 19.04. 19.04. .22.04.	Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны ылгаар болгаш грамматиктигхүлээлгелерин тодарадыр. биле деп сөстү эдеринчи болгаш эвилел кылдыр ажыглаар, шын бижири. дег, ышкаш деп эдеринчилерниң дузазы-биле деңнелгелигбөлүглелдерни тургузар, бижик демдектерин сагыыр. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны чугаага ажыглаар. Доора падежтерниң уткаларын дузалал аттар-биле илередири, янзы-бүрү чугаа кезектерин эдеринчилер кылдыр хереглээр болгаш оларны дузалал ат деп бадыткаар. Чугаа культуразын сагыыр. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарның морфологтуг сайгарылгазынкылыр.
	Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларны бөлүктээри болгашшын бижири. Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазы.	4	26.04. 26.04. 29.04. 3.05.	Артынчыларны танып тывар. Артынчыларны утка аайы-биле бөлүктээр: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының. Оларны шын бижири болгаш чугаага ажыглаар. Чоок уткалыг артынчыларны аас болгаш бжимел чугаага ажыглаар. Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Артынчыларның бөлүктөриниң аайы-биле схеманы тургузар. Схемага үндезилеп артынчыларның бөлүктөрүн тайылбырлаар.
	Аян сөстери, ооң бөлүктери. Аян сөстери бар домакка бижик демдектериболгаш ударение. Аян сөстөриниң морфологтуг сайгарылгазы.	4	6.05 13.05. 15.05. 15.05	Чугаада болгаш сөзүглелдерде аян сөстөрүн танып тывар. Кижиниң өөрээнин, магадаанын болгаш муңгараанын, кортканындээн ышкаш кижиниң сагыш-сеткилиниң өске-даа байдалдарын илереткен аян сөстөрүн аңгылаар. Аян сөстөриниң дузазы-биле бодунуң сагыш-сеткилин шын илередири. Аян сөстери бар домакка бижик демдектерин болгаш ударениени сагыыр. Тыва литературлуг дылдың пунктуастыг нормаларын сагывышаан, сөзүглелди номчуур болгаш сайгарар.

	Хыналда ажыл	1	20.05	Алган билиглери бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы	Монолог. Чурумал. Угаап боданыышкын. Тоожуушкун. Диалогтуң хевирлери: кандыг-бир кылдыныгже хаара тудар чугаа, медээ билип алыр азы дамчыдарчугаа, бодалдар солчур чугаа.	1	22.05	Монологтуң хевирлериниң дугайында чугаага киржир. Бердингентемага монологту хевир аайы-биле тус-тузунда тургузар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Диалогтуң янзыларының аайы-биле сөзүглелдерни тургузар (кайы-бир чугаа кезээн колдады ажыглап, өөрөнгөн кайы-бир темага дүүштүр дээш о.ө.)
	Чыл төнчүзүндө түннел катаптаашкын Морфология. Кылыг сөзү. Наречие. Өттүнүг сөстөр. Дузалал чугаа кезектери. Аян сөстөрү	1	22.05	Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар.
	Хыналда ажыл	1	27.05.	Алган билиглери бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
		шак		

8 класс – 68 ш.

Катаптаашкын – 8 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлөвилел дээш о.ө.) – 12 шак.

Теория болгаш практика – 48 шак.

Ажыглаар өөрөдилге ному: 6-7 кл

1. «Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу. 2001ч.

2. «Тыва дыл. 8-9 класс». Авторлары: М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол. 2006ч.

3. «Тыва дыл. 8 класс». Авторлары: Е.М. Куулар, Т.Б. Оюн, Ч.А. Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевир)

Дылдың кезектери	Программа аайы-биле темалар	Шак	Ай, хун	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
Дыл, дыл дугайында ниити	Бүгү делегейниң төрөөн дылдар хүнүнүн дугайында.	3	4.09. 8.09. 11.09.	Тыва литературлуг дылдың болгаш ооң чоннун амыдыралынга ужур-дузазының дугайында чугаага киржир.

билиглер	Ноябрь 1 – тыва дыл хүнү. Тыва дыл – улустуң аас чогаалының болгашчечен чогаалының дылы.			«Бүгү делегейниң төрээн дылдар хүнү» деп темага презентация белеткээр. Тыва дыл хүнүнүн дугайында чугаага киржир, ук байырлалга тураскааткан хана-солунну үндүрер. Демнежип ажылдаар: Тыва дылдың, оон улустуң аас чогаалынга болгаш тыва чечен чогаалга ужур-дузазының дугайында диалогту тургузар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: дыл дугайында үлегер домактар тывар. «Төрээн дылывысты кадагалаалыңар!» деп кыйгырыг хевиринге сөзүглел тургузар. Ону классчылары-биле сайгарып чугаалажыр.
	7 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын	4	15.09. 18.09. 22.09. 25.09.	7 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар: Кылыг сөзү Наречие. Өттүнүг сөстөр. Дузалал чугаа кезектери.. Сөзүглел
	Чогаадыг	1	29.09.	Чогаадыкчы ажыл: «Төрээн дыл чүге херегил?» деп угаап боданышкынның сөзүглел тургузар.
Синтакс ис болгаш пунктуа ция	Сөс каттыжышкыны. Сөс каттыжышкынының дугайында билиг.Сөс каттыжышкынының сөстен болгаш домактан ылгалы. Сөс каттыжышкыннарының холбажырагалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга. Бөдүүн болгаш нарын сөс каттыжышкыннары.Сөс каттыжышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазы.	6	2.10. 6.10. 9.10. 13.10. 16.10. 20.10.	Сөс каттыжышкынын нарын болгаш составтыг сөстөрдөн ылгаап билир. Сөс каттыжышкыннарының холбажыр аргаларын аңгылаар: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга. Өзек болгаш чагырткан сөстүн аразында холбаазын тодарадыр. Башкарылга, хамааржылга, каттыжылга холбаазы-биле каттышкан сөстөрниң уткалыг харылзааларын ылгаар. Сөс каттыжышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: аңгы-аңгы холбааларлыг сөс каттыжышкыннарын тургузар. Демнежип ажылдаар: бөдүүн болгаш нарын сөс каттыжышкыннарын ылгаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: сөс каттыжышкыннарының синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
	Катаптаашкын	1	23.10.	Алган билиглерин катаптаар.

	Хыналда ажыл	1	27.10	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Бөдүүн домак. Домактың чугула кежигүннери.	1	6.11.	Ийи чугула кежигүннүг домактарны танып тывар. Домакка чугаа кезектериниң туружун сактып алыр. Демнежип ажылдаар: Кол сөс биле сөглекчини танып тывар, оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерин тодарадыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Сөглекчиниң хевирлерин аңгылаар болгаш оларны домакка ажыглаар: кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөрни таныыр. Сөглекчиниң составында модальдыг сөстөрниң дузазы-биле кижиниң дыңнап турары болуушкунга хамаарылгазын (бүзүрээнин, бадыткаанын, чигзингенин, даап бодаанын) илередир. Демнежип ажылдаар: Делгеренгей эвес бөдүүн домактарны сөзүглелден тывар. «Домактың чугула кежигүннери» деп төлевилелден тургузар. Домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
	Немелде. Дорт болгаш доора немелделер, оларның илереттинери. Тодарадылга болгаш капсырылга, оларның илереттинери. Байдалдар, оларның утка аайы-биле бөлүктөрү: үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары. Байдалдарның илереттинери. Домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	3	10.11. 13.11. 17.11.	Домактың ийиги черге кежигүннериниң дугайында чугаага киржир. Сөзүглелде домактардан делгеренгей домактарны танып тывар. Домактың ийиги черге кежигүннерин аңгылап тывар онаалгаларлыг мергежилгелерни күүседир: (дорт болгаш доора немелделер, тодарадылга болгаш капсырылга; үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдарын), оларның кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерин сайгарар. Демнежип ажылдаар: Делгеренгей домактарны танып тывар; делгеренгей эвес домакты ийиги черге кежигүннери-биле делгередир. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Делгеренгей домактарны тургузар; төрөөн дылынга бодалын шын, харылзаалыг болгаш

				чиге илередир. Домакты тургузуп тура, ында сөстөрнүн туружун сагыыр. Өөредилге номунда материалдарының ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелернүн онаалгаларын күүседир. Бот ажылдаар: Байдалдарны бөлүктээр, оларны таблицага чижектери-биле көгүзер. Ийиги черге кезигүннеринге онаалгаларлыг карточкаларны кылыр. Делгеренгей домактын синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.
Хыналда ажыл	1	20.11.	Алган билиглери бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.	
Чаңгыс составтыг (чугула кезигүннүг) домактар. Чаңгыс составтыг домактар дугайында билиг. Чаңгыс составтыг домактарның хевирлери. Сөглекчи хевирлиг чаңгыс составтыг домактар. Тодаргай арынның домак. Тодаргай эвес арынның домак. Арын чок домактар. Кол сөс хевирлиг чаңгыс составтыг домактар. Атдомактары. Чаңгыс составтыг бөдүүн домактарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузасы. Чаңгыс составтыг домактарның синтаксистиг сайгарылгазы	4	24.11. 27.11. 1.12. 4.12.	Чаңгыс чугула кезигүннүг домактар дугайында чугаага киржир. Демнежип ажылдаар: Чаңгыс чугула кезигүннүг домактарның хевирлерин аңгылаар: сөглекчи хевирлиг (тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок) болгаш кол сөс хевирлиг (ат домаа) чаңгыс чугула кезигүннүг домактар. Чаңгыс чугула кезигүннүг домактар кирип турар сөзүглелдер тургузар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Чаңгыс чугула кезигүннүг домактарның сайгарылгазын кылыр, чечен чогаалдан оларның чижектерин тывар. Чаңгыс чугула кезигүннүг домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Сюжеттиг чурук-биле ажылдаар. Уткалыг, дес-дараалашкак домактардан тургустунган сөзүглелди чогаадыр. Чаңгыс чугула кезигүннүг домактарны ажыглап тургаш, «Мээң өрээлим» деп темага чогаадыг-чурумалды бижиир. Орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларны сагыыр. Словарылыг диктаныны бижиир.	
Катаптаашкын	1	8.12.	Өөрөнгөн темаларын катаптаар.	
Чогаадыг	1	11.12		
Чаңгыс аймак кезигүннерлиг домактар.	6	15.12	Мергежилгелерни күүседир. Схема ёзугаар бердинген	

Чаңгыс аймак кежигүннерниң илереттинери. Чаңгыс аймак кежигүннерниң холбажыаргалары. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактаргатүңнекчи сөстөр болгаш оларга бижик демдектери. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери. Домактың чаңгыс аймак кежигүннер дузазы-биленарынчтынары.		18.12. 22.12. 25.12. 29.12. 8.01.2024г	домактарны сайгарар. Демнежип ажылдаар: Чаңгыс аймак кежигүннерниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Чаңгыс аймак кежигүннер-биле нарынчтыттырган домактарны танып тывар, бижик демдектерин сагыыр. Чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжар аргаларын тодарадыр: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөстөрүн тывар болгаш бижик демдектерин сагыыр. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгаларны аңгылаар, бижик демдектерин сагыыр. Домактың чаңгыс аймак кежигүннер дузазы-биле нарынчтынарын тайылбырлаар. Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир.
Катаптаашкын	1	12.01.	Өөрөнгөн темаларын катаптаар.
Хыналда ажыл	1	15.01.	Алган билиглериң бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Адалга дугайында билиг. Делгеренгей болгашделгеренгей эвес адалгалар. Адалганың интонациязы: домактың мурнунга, ортузунга болгаш соонга. Адалгаларны тускайлаары.	3	19.01. 22.01. 26.01.	Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Адалгалыг домактарны тургузар. Демнежип ажылдаар: Адалгалыг домактарга интонацияны өөренип көөр; сөзүглелде адалгалыг домактарны сактып чугаалаар, удур-дедир хынажыр. Домакта адалгаларны тускайлаар онаалгалыг мергежилгелерни күүседир.
Кирилде сөстөр. Кирилде домактар. Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарлыгдомактарга интонацияның ужур-дузазы.	4	20.01. 2.02. 5.02. 9.02.	Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарлыг домактарны чогаадыр, оларны сөзүглел тургузарынга ажыглаар.
Катаптаашкын	1	12.02.	Өөрөнгөн темаларын катаптаар.

	Хыналда ажыл	1	16.02	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Нарынчылтынган домактар дугайында билиг. Домактың делгеренгей кижигүннер-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттингенделгеренгей тодарадылгалар-биле домактың нарынчылтынары. Причастиелиг бөлүглелдер-биле илереттингенделгеренгей байдал-биле домактың нарынчылтынары. Чогаадыг Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттингенделгеренгей кижигүннер-биле домактың нарынчылтынары. Деепричастиелиг бөлүглелдер-биле илереттингенделгеренгей кижигүннерлиг домактарга бижик демдектери. Деңнелгелиг бөлүглелдер-биле илереттингенделгеренгей кижигүннер-биле домактың нарынчылтынары. Домактың адалгалар-биле нарынчылтынары. Домактың киирилде сөстөр болгаш киирилде домактар-биле нарынчылтынары, оларга бижик	12	19.02. 26.02. 1.03. 4.03. 11.03. 15.03. 18.03. 22.03. 1.04. 5.04. 8.04. 12.04.	Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Демнежип ажылдаар: Домактың нарынчылтынары аргазын тодарадыр. «Нарынчылтынган домактарның бөдүүн домактан ылгалы» деп темага дыңнадыг белеткээр. Демнежип ажылдаар: Нарынчылтынган домактарны танып тывар, оларны чогаадыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Причастиелиг, деепричастиелиг бөлүглелдер-биле нарынчылтынган домактарны танып тывар, оларны чогаадыр. Деңнелгелиг бөлүглелдер-биле , делгеренгей болгаш делгеренгей эвес адалгалар-биле, киирилде сөстөр, киирилде домактар-биле нарынчылтынган домактарны сайгарар онаалгалыг мергежилгелерни күүседир. Нарынчылтынган домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Эдертигни бижиир. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Улустуң хөөмейжизиниң дугайында сөзүглелди номчуур. Ооң дугайында чугаага киржир. Ук сөзүглелге нарынчылтынган домактарны немеп бижиир, эде тургузар. Нарынчылтынган домактарны чечен чогаал сөзүглелдеринден тывар. Оларны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Нарынчылтынган домактарга бижик демдектерин болгаш үн аянын сагыыр.

	демдектери. Нарынчылтынган домактарның сөзүглелтургузарынга ужур-дузазы. Нарынчылтынган домактарның синтаксистигсайгарылгазы. Нарынчылтынган домактарга катаптаашкын			
	Хыналда ажил	1	15.04.	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	19.04.	
Чугаа, чугаалажы п харылзажы рыболгаш чугаа культуразы	Монолог-чурумал Монолог-угаап боданыышкынМонолог-тоожуушкун. Эртем-шинчилел ажилы – монологтуң бирхевири Диалог	5	22.04. 26.04. 29.04. 4.05. 8.05.	Монологтуң хевирлеринин дугайында чугааны чорудар. Башкызы-биле улуг эвес эртем-шинчилел ажилын чорудар, оон дугайында дыңнадыгны белеткээш, улус мурнунга чугаалаар. Демнежип ажилдаар: Диалогту тургузар, өске өөреникчилерниң тургусканы диалогтуң шынарын үнелеп, бодунуң бодалын илередир.
	Чогаадыг	1	11.05.	
	Чыл төнчүзүнде түңнел катаптаашкынСөс каттыжыышкыны. Бөдүүн домак. Нарынчылтынган бөдүүн домактар	3	15.05. 18.05. 22.05.	Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажилдаар.
	Хыналда ажил	1	25.05.	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
		68шак		

9 класс – 68 ш.

Катаптаашкын – 6 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлөвилел дээш о.ө.) – 10 шак.

Теория болгаш практика – 52 шак.

Ажыглаар өөредилге номнары:

1. «Тыва дыл. 8-9 класс». Авторлары: М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол. 2006ч.
2. «Тыва дыл. 9 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек, 2018ч.
3. «Тыва дыл. 8 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Дылды н кезектер и	Программа аайы-биле темалар	Ш ак сан ы	Ай,хун	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
	8 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын	1	4.09.	8 класска өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар.
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер	Тыва дылдың тыва чоннуң культура болгаштөөгүзү-биле холбаалыы. Тыва дылдың ниитилел амыдыралында ужур-утказы болгаш хүлээлгелери. Петроглифтер, иероглифтер дугайында. Түрктөргө орхон-енисей бижиктерининдугайында. Төвүт болгаш эрги моол бижиктер болгаш тывадыл. Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери.Тыва дылдың шинчилекчилери.	10	8.09. 11.09.э 15.09. 18.09. 22.09. 25.09. 29.09. 2.10. 6.10. 9.10.	Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Коллективтиг чугаа: «Тыва дылдың чоннуң культура болгаштөөгүзү-биле холбаалыы» деп темага чугаага киржир. Карта болгаш көргүзүг материалдарын ажыглап тургаш, «Түрк чоннарның бижиктери» деп темага дыңнадыгны белеткээр. Петроглифтер болгаш иероглифтерниң чижектери-биле таныжар. Тываның хаяларында бижиктер дугайында эртем-шинчилелдиг ажылдарны сонуургаар. Барыын-Хемчиктин Бижиктиг-Хаяда болгаш Улуг-Хем девискээринде хаяларда чуруктар дугайында презентацияларны кылыр. Түрктөргө орхон-енисей бижиктерининдугайында чугаага киржир. Оларның чуруктары-биле таныжар. «Тыва дылдың шинчилекчилери» деп темага презентацияны кылыр, көргүзүг материалдарын белеткээр, демнежип азы бөлүккө оон сайгарылгазын кылыр. Тыва литературлуг дылдың тургустунганының, оон ужур-

	Амгы тыва дылдың хевирлери. Литературлуг дыл(ном, нейтралдыг, чугаа) Литературлуг эвес дыл (девискээр аайы-биледиалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, жаргоннар). Чүгле тыва дылда ажыглаттынып турар сөстөр.(Этнокультурлуг сөс курлавыры)			дузазының дугайында чугааны чорудар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: «Тыва бижиктин төөгүзү» деп темага көргүзүг материалдарын тывар, таблица азы схеманы ону тайылбырлаарыңга канчаар ажыглап болурун боданыр. «Амгы тыва дылдың ажыглалы» деп темага төгөрик столдун ажылын чорудар. «Мээң төрөөн тыва дылым» деп төлөвилел тургузар. Тест айтырыгларга харыылаар.
	Хыналда чогаадыг	1	13.10.	Алган билиглериң бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында. Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта авторнуң сөстери болгаш бижик демдектери. Доора чугаа. Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери. Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарыңга ужур-дузазы.	4	16 10. 20.10. 23.10. 27.10.	Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларның дугайында чугаага киржир. Дорт болгаш доора чугааны база домакта авторнуң сөстери ылгаар, бижик демдектерин сагыыр. Демнежип ажылдаар: Мергежилгелерни күүседир. Дорт чугааны авторнуң сөстөринден аялга дузазы-биле ылгалдыр чугаалаар. Дорт чугаалыг домактарның схемазын тургузар база схема ёзугаар чогаадыр. Өске кижиниң чугаазын дорт чугаа-биле, доора чугаа-биле дамчыдар. Дорт чугааны дораа чугаа кылдыр өскертир. Демнежип ажылдаар: Кайы-бир темага цитаталарны ажыглаары-биле тывар, бижик демдектерин сагыыр. Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарыңга ужур-дузазын тайылбырлаар. Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазыңга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир.
	Катаптаашкын	1	6.11.	
	Хыналда ажыл	1	10.11.	Алган билиглериң бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
Синтаксис болгаш пунктуация	Нарын домак дугайында билиг. Нарын домактың бөдүүн домактан ылгалы. Нарын домактарның бөлүктери: чагырышпаан, чагырышкан.	2	13.11. 17.11.	Грамматиканың бир кезээ синтаксис дугайында билиглериң ханыладыр. Сөс каттыжыышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг

	Нарын домактың кезектеринин аразында холбажыр аргалары: Эвилелдер чок болгаш эвилелдерлиг нарын домактар. Нарын домактың кезектеринин үн аяны-биле каттыжары. Нарын домактың кезектеринин эвилелдер азы эвилелзигсөстөр-биле каттыжары.			харылзааларны (деңнежилге, чагыржылга) тодарадыр. Нарын домак иштинде бөдүүн домактарнын аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргалар-биле таныжар: кожумактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстөр, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны.
	Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домактың кезектеринин каттыжар аргалары. Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар. Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар. Аңгылаштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар. Чагырышпаан нарын домакка бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	5	20.11. 24.11. 27.11. 1.12.	Чагырышпаан нарын домактың каттыжар аргаларын тодарадыр: эвилелдер дузазы-биле (каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар); үн аяны; нарын домактың кезектеринин уткалыг харылзааларын билер. Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектерин сагыыр. Чагырышпаан нарын домактарны чугаага ажыглаар, үн аянын сагыыр. Схема ёзугаар домактарнын сайгарылгазын кылыр. Демнежип ажылдаар: Бөдүүн домактардан чагырышпаан нарын домакты тургузар. Чечен чогаалдан чагырышпаан нарын домактарны тывар. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Өөредилге номунда материалдарнын ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелернин онаалгаларын күүседир. «Эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар» деп дыңнадыгны белеткээр. Нарын домактар кирген диктантыны бижиир. «Төөгү болгаш культураның тураскаалдары-биле таныжылга» деп төлевилел тургузар. Делгеренгей планны тургузар.
	Хыналда ажыл	1	4.12.	Алган билиглерин бадыйткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	8.12.	«Тураскаалдар чүнү чугаалап турарыл?» деп угаап боданышкынныг чогаадыгны бижиир.

	Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактыңтуружу. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары, оларга бижик демдектери: Немелдениң тайылбыр домаа.Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери. Тодарадылганың тайылбыр домаа. Даар байдалдың тайылбыр домаа. Чөрүлдээниң тайылбыр домаа. Сорулганың тайылбыр домаа. Чылдагаанның тайылбыр домаа. Деңнелгениң тайылбыр домаа. Туруштуң тайылбыр домаа. Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа. Чагырышкан нарын домактың синтаксистигсайгарылгазы.	12	11.12 15.12. 18.12. 22.12. 25.12. 29.12. 8.01.2024 12.01 15.01. 19.01 22.01. 26.11.	Чагырышкан нарын домак дугайында чугаага киржир. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар онаалгаларлыг мергежилгелерни күүседир. Өөредилге ному-биле ажылдаар. Демнежип ажылдаар: Бердинген схема ёзугаар домактарны сайгарар. Чагырышкан нарын домактың кол болгаш чагырткан домактарының аразында уткалыг харылзаазын тодарадыр. Кол болгаш чагырткан домактарының кызыгаарын айтыр, кол домактан айтырыгны шын салыр. Чагырткан болгаш кол домактың аразында холбажыр аргаларын танып билир: кожумактар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, артынчылар, үн аяны. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын таныыр: үениң, тодарадылганың, немелдениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери. Чагырышкан нарын домакты аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың пунктуастыг, грамматиктиг нормаларын сайгарары-биле номчуур болгаш сайгарар. Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Чогаадыкчы ажыл: Надя Рушеваның дугайында авазының чугаазындан үзүндүнү сактып чугаалаар. Ук сөзүглелди нарын болгаш нарынчылттыг домактар-биле делгемчидер.
--	--	----	--	---

	Хыналда ажыл	1	29.01.	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
--	--------------	---	--------	--

	Нарын синтаксистиг конструкциялар дугайындабилиг. Оларның кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери. Нарын синтаксистиг конструкцияларныңсинтаксистиг сайгарылгазы.	2	2.02. 5.02.	Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Нарын синтаксистиг конструкцияларны танып тывар, оларның кезектериниң аразында харылзааларны (дес-дараалаан, чаңгыс аймак эвес, чаңгыс аймак болгаш холушкак) ылгаар. Нарын синтаксистиг конструкцияларга бижик демдектерин салганын тайылбырлаар. Нарын синтаксистиг конструкцияларның сайгарылгазын кылыр. Бот ажылдаар: Нарын синтаксистиг конструкцияларны угаап боданыышкынга (монологка) ажыглаар.
	Хыналда ажыл	1	9.02.	Алган билиглериң бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Чогаадыг	1	12.02.	
Сөзүглел	Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери. Сөзүглелдиң темазы, кол бодалы. Сөзүглелдиң уткалыг кезектери (микротема).Абзац дугайында билиг. Домактарның (лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг) болгаш сөзүглелдиң (микротемалар) кезектериниң аразында каттыжараргалары. Сөзүглелдиң тургузуу. Сөзүглелдиң планы. Тезис. Сөзүглелди допчулай бижири (конспект).Аннотация. Чогаадыг. Тест	5	16.02. 19.02. 26.02. 1.03. 4.03.	Сөзүглел дугайында билиин ханыладыр. Демнежип ажылдаар: Сөзүглелдиң кол демдектерин (уткалыг кезектерге чарлырын, утка талазы-биле чаңгыс аай болурун, кезектериниң аразында харылзаалыын) тодарадыр. Бот ажылдаар: Сөзүглелде чугула (дүлгүүр) сөстөрни тывар, сөзүглелдиң кол бодалын болгаш темазын тодарадыр. Сөзүглелдиң уткалыг кезектерин ылгаар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Домактарның болгаш сөзүглелдиң кезектерин харылзаштырып турар аргаларны тодарадыр. Абзацты чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болур деп билип алыр. Сөзүглелдиң тургузуун тодарадыр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Сөзүглелди тургузар база ону эде тургузарының кол хевирлерин (план, тезис, конспект (допчулай бижири), аннотацияны) ажыглаар. Сөзүглел тургузарының негелделерин сагып, аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдерин тургузар. Сөзүглелди кандыг сорулга-биле, кымга хамаарыштыр бижээниниң болгаш ооң темазының, кол бодалының аайы-биле дылдың аргаларын шилип ажыглаар. Сөзүглелдиң дылының онзагайын сайгарар.

Стилистика	Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери: номболгаш чугаа стили. Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар. Ном стили, ооң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек стильдери. Эртем стилиниң жанрлары (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия). Публицистика стилиниң жанрлары (солунгастатья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...). Албан-херек стилиниң жанрлары (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүведугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары. Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дылталазы-биле онзагайлары. Синонимика – стилистиканың кол өзээ. Лексиканың стиль синонимнери. Грамматиканың стиль синонимнери. Словарьлыг диктант	8	11.03. 15.03. 18.03. 22.03. 1.04. 5.04. 8.04. 12.04.	Бот ажылдаар: Сөзүглелди тема, кол бодал, тургузуунуң аайы-биле кайы стильге хамааржырын сайгарар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Сөзүглелди фонетиктиг, лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг курлавырының аайы-биле сайгарар. Сөзүглелге сөстү доора болгаш көжүргөн уткаларында кылдыр, контекстиг синонимнерни болгаш антонимнерни, окказионализмнерни (авторнуң бодунуң чогааткан сөстөрүн) ажыглаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Сөзүглелдин кайы стильге хамааржырын тодарадыр. Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге сөзүглелдерини тургузар: тезис, үненел, илеткел, чагаа, хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме; солунга статья, интервью, орук демдеглелдери. Функционалдыг стильдерни азы дылдың хүлээлгелериниң хевирлерин аңгылаар: ном болгаш чугаа стили. Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактарны тодарадыр. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Ном стилиниң янзыларын аңгылаар (эртем, публицистика, албан-херек) ылгаар. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: Ном стилиниң кол жанрларын ылгаар: эртем (үненел, аннотация, илеткел, эртем статьязы, рецензия), публицистика (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...), албан-херек (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...). Чугаа стилин тодарадыр, ооң-биле холбашкан чугаа культуразын сагыыр. Чугаа стилиниң хевирлерин (кандыг-бир чүве чугаалажыры, кандыг-бир айтырыгга хамаарыштыр маргыжары, чугаалаары, кижилерниң амы-хууда чагаалары) ылгаар болгаш оларның онзагайларын тодарадыр. Чечен чогаал дылының онзагайларын тодарадып тайылбырлаар. Тыва литературлуг дылдың кол функционалдыг стильдерин (ном стили, чугаа стили) шингээдир.
-------------------	---	----------	---	--

				Тыва дылдың словарьларын тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири болгаш сөс курлавырын байыдары-биле ажыглаар. Бодунуң шын эвес чугаалаан чүвезин эде тургузар.
	Практиктиг ажыл	1	15.04.	Алган билиглери бадыткаар, онаалгаларны күүседир.
Чугаа, чугаалажып харылзажыр ыболгаш чугаа культуразы	Аас болгаш бижимел чугаа, монолог, диалог, полилог (катаптаашкын). Литературлуг дылдың нормалары. Фонетикаболгаш орфоэпия талазы-биле нормалар. Лексика талазы-биле нормалар. Грамматиктиг нормалар. Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар. Сөзүглел-биле ажылдың хевирлери. Өөредилге ному, дыл словарьлары, немелде литература-биле ажылдаар аргалар.	4	19.04. 22.04. 26.04. 29.04.	Чугааның аңгы-аңгы стильдер, жанрлар, хевирлеринге сөзүглелдерини тургузар. Эш-өөрүнүң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткел, реферат-биле чүве чугаалаар; кандыг-бир маргылдаалыг айтырыгны шиитпирлээринге киржир. Бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринде, сөс курлавырын чөптүг ажыглаар. Кандыг-бир айтырыгга хамаарышкан дискуссияга киржир. Дискуссия үезинде бодалдарын хостуг, шын илередир. Факт-барымдааларны сайгарар, бодалын бадыткаар. Чугаа культуразын сагыыр. Бодунуң кижилер-биле харылзажып билириниң деңгелин сайгарар. Өөредилге номунда материалдарның ниити сайгарылгазынга киржир, мергежилгелерниң онаалгаларын күүседир. Сүмелээни тема ёзугуаар монолог, диалогтарны тургузар. Номчаан азы дыңнаан сөзүглелин долузу-биле, кызыра азы херек кезектерин чугаалап дамчыдар. Бөлүк аайы-биле ажылдаар: Тыва дылдың кол-кол нормаларының даңзызын таблицага көргүзер. Демнежип ажылдаар: дыл словарьлары болгаш немелде литератураны канчаар ажыглаарын өөренип көөр. Хөй-биле кады (коллектив-биле) ажылдаар: тыва литературлуг дылдың нормаларын шингээдири болгаш сөс курлавырын байыдары-биле тыва дылдың словарьларын ажыглаар. Бот ажылдаар: Бодунуң чугаазын экижидер, эдер.

	Хыналда ажыл	1	3.05.	
	Катаптаашкын Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар.Нарын домак. Сөзүглел.	4	6.05. 13.05. 17.05 20.02	Тус-тузунда тема аайы-биле демнежип, хөй-биле кады (коллектив-биле), бөлүк аайы-биле болгаш бот ажылдаар.
	Хыналда ажыл	1	22.05.	Алган билиглерин бадыткаар. Немелде онаалгаларны күүседир.
	Курлавыр шагы	1	27.05.	
		68 шак		

ДОКУМЕНТ ПОДПИСАН ЭЛЕКТРОННОЙ ПОДПИСЬЮ

**МУНИЦИПАЛЬНОЕ БЮДЖЕТНОЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ
УЧРЕЖДЕНИЕ СРЕДНЯЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ШКОЛА С.
ЧАЛ-КЕЖИГ ЧЕДИ-ХОЛЬСКОГО КОЖУУНА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА,** Хунажык
Хулер Владиславович

19.09.23 13:34 (MSK) Простая подпись